శ్రీరస్తు

పుష్పబాణవిలాసము

సంస్కృతాంధ్రటీకా తాత్పర్య సహితము.

చెన్నపురి:
వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులుఅండ్‌సన్స్ వారిచేఁ
ప్రకటితము.
1937.

PRINTED BY
V. Ramaswamy Sastrulu & Sons,
AT SRI RAMA PRESS,
Tondiarpet, Madras.—1937.—750.

శ్రీః

పుష్పబాణవిలాసః.

శ్రీమద్గోపవధూస్స్వయంగ్రహపరిష్వఙ్గేషు తుఙ్గస్తన
వ్యామర్దాద్గళితేఽపి చన్దనరజస్యఙ్గే వహన్ సౌరభమ్,
కశ్చిజ్జాగరజాతరాగనయనద్వన్ద్వః ప్రభాతే శ్రియం
బిభ్రత్కామపి వేణునాదరసికో జారాగ్రణీః పాతు వః. 1

టీ. శ్రీమత్...ఙ్గేషు - శ్రీమత్=సౌందర్యముగలిగిన, గోపవధూ=గొల్లచానలయొక్క, స్వయంగ్రహ = తాముగాపట్టుకొనుట మొదలుగాఁగల, పరిష్వఙ్గేషు=ఆలింగనములయందు, తుఙ్గ...ర్దాత్ - తుఙ్గ=ఉబ్బిన, స్తన=కుచములయొక్క, వ్యామర్దాత్ = రాయిడివలన, చన్దనరజసి=గంధపుఁబొడి, గళితేఽపి=రాలిపోయినను, అఙ్గే = శరీరమునందు, సౌరభం=సువాసనను, వహన్=తాల్చియున్నవాఁడును, జాగర...ద్వన్ద్వః-జాగర = (రేయి) మేల్కొని యుండుటచేత, జాత=కలిగిన, రాగ=ఎఱ్ఱదనముగల, నయనద్వన్ద్వః=కన్నులదోయి గలవాఁడును, ప్రభాతే=తెల్లవాఱి, కామపి=(ఇట్టిదని) చెప్పనలవికాని, శ్రియం=కాంతిని, బిభ్రత్ = ధరించియుండు వాఁడునునైన, వేణు...సికః - వేణు=పిల్లనగ్రోవియొక్క, నాద=ఊదుట యందు, రసికః=ఆశగలిగిన, కశ్చిత్ - జారాగ్రణీః=ఒకానొకజారులమేటి (శ్రీకృష్ణుఁడు), వః=మిమ్మును, పాతు=రక్షించునుగాక.

తా. సౌందర్యవతు లయినవ్రేఁతలు తాముగవచ్చియాలింగనముచేయునప్పుడు, వారియున్నతస్తనముల యొరయిడి వలనఁ దనశరీరమునందలి గంధపుపొడి రాలిపోయినను, ఆ

గంధప్రవాసనవీడనివాఁడును గోపికలతోఁడి సురతకాలములందు మేల్కాంచియుండుటచేత నెఱ్ఱవాఱిన నేత్రములుగలవాఁడును, ప్రభాతకాలంబున నొకవిధమైనసౌందర్యముగలవాఁడునునైన వేణుగానప్రియుఁడగు శ్రీకృష్ణుఁడు మిమ్ము రక్షించునుగాక.

అర్థాలంకారములు—విశేషోక్తి, పర్యాయోక్త్యలంకారము, రసవదలంకారము, ప్రేయోలంకారము.

శృఙ్గారచన్ద్రికా.

అఙ్గప్రభాభీ రమ్యాభిః స్త్రీణాం ముదముదఞ్చయన్,
శ్రేయసే భూయసే భూయాత్సోఽపి గోపాలబాలకః.
పుష్పబాణవిలాసస్య కావ్యస్య రసశాలినః,
శృఙ్గారచన్ద్రికాభిఖ్యాం వ్యాఖ్యాం విరచయామ్యహమ్.

అథ కవిః గోపికావల్లభచరిత్రప్రతిపాదనపవిత్రం పుష్పబాణవిలాసాఖ్యం శృఙ్గారకావ్యం చికీర్షుః ఆదౌ మఙ్గళత్వాదాశిషం ప్రయుఙ్క్తే— శ్రీమదితి.—అత్ర ప్రథమం భూదేవతాకస్య మగణస్య ప్రయోగాత్ కర్తృశ్రోతౄణాం శుభం భవతి. తదుక్తమ్: 'మో భూమి స్త్రిగురుః శ్రియం వితనుతే, నః స్వ స్త్రిలో జీవితం, యో వా ర్యాదిలఘు ర్ధృతిం చ, పవనో దేశభ్రమం సోఽన్త్యగః, రోఽగ్ని ర్మధ్యలఘు ర్మృతిం, దినమణి ర్మధ్యే గురు ర్జోరుజం, తో ద్వ్యో రన్త్యలఘుః శ్రియం, ముఖగురు ర్భస్తారకేశో యశః.' ఇతి. మగణసన్నిధానసమనన్తరః సగణోఽపి శుభప్రద ఏవ. తదుక్తం చమత్కారచన్ద్రికాయామ్: 'మ య ర స త జ భ న సంజ్ఞా గణాః ప్రసూతాః పర స్తు పూర్వస్మాత్, జన్యోఽత్ర జనకనికటే సుతవ ద్వితనోతి నాశుభం కర్మ. సర్వమూలం తు మగణం ప్రాప్య సర్వే గణాః శుభాః.' ఇతి. ప్రథమవర్ణోఽప్యత్ర శుభ ఏవ. యద్యపి క్రూరేణ రేఫేణ యుక్తత్వా త్సౌమ్య స్యాపి ఆద్యవర్ణస్య త్యాజ్యతా ప్రసజ్యతే— 'క్షం వినా క్రూరసంయుక్తః సౌమ్య స్త్యాజ్యో విషాన్నవత్; శ్లేష స్తు

కపయోః శ్రేయాన్ శుచిశ్రావణయోరివ.' ఇతి. తథాపి ప్రశస్తార్థపరస్య శ్రీశబ్దస్య ప్రయోగాన్న దూష్యతా. తథా చోక్తమ్: దేవతావాచకాః శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ నిన్ద్యాః స్యు ర్లిపితో గణతోఽపి వా.' ఇతి. స్పష్టీకృత మేత చ్చమత్కారచన్ద్రికాయామ్: 'మఙ్గళార్థాభిధానో వా దేవనామాఙ్క నోఽపి వా, గణో న దూష్యో వర్ణ శ్చ దేవతాధిష్ఠితాశ్వవత్. చతుర్ముఖముఖేత్యాదౌ చవర్గో జగణోఽపి చ, బ్రహ్మనామాఙ్కితత్వేన కావ్యాదావపి శోభనా. శృఙ్గార వీర సౌహార్ద మి త్యత్ర తు కృతే ర్ముఖే, ఋవర్ణగః శవర్గోఽపి మఙ్గళార్థో విశిష్యతే. ప్రసక్తః పాత్రమిత్యాదౌ ప్రకర్షస్యాభిధానతః, పకారో రేఫయుక్తోఽపి స్ఫుటం కావ్యముఖే శుభః.' సౌమ్యాసౌమ్యవివేచన మప్యత్ర కృతమ్: 'శస్తాః కావ్యముఖే వర్ణా స్తత్తద్దైవతమూర్తయః, కర్తుః కారయితుః శ్రోతుః కల్పయన్తి శుభాశుభే. అకారః ప్రీతిదాయీ స్యా న్నిషేధే తు విపర్యయః, ఆకారో హర్షదః, సోఽపి వ్యథార్త్యాదిషు నోచితః. ఇకారాది చతుష్కం తు కుర్యాత్ తుష్టిమనోరథౌ, ఋకారాద్యాశ్చ చత్వారః సంతతి స్తమ్భ హేతవః. ఏకారాద్యాశ్చ చత్వారః కామవాఙ్మోక్షభూతిదాః, లక్ష్మీకరః కవర్గః స్యాచ్ఛకారః కీర్తినాశనః. ఛజకారౌ రోగహరౌ ఝఞౌ తు మరణప్రదౌ, టఠకారౌ ఖేదకారౌ, డః శుభో, ఢ స్త్వకాన్తికృత్. వస్తులోభకరో ణస్తు తకారో విఘ్ననాశనః, థకారో యుద్ధకారీ స్యా, ద్దధకారౌ ధృతిప్రదౌ, నకార స్తాపకృ, త్కశ్చి దనిషేధే శుభః స్మృతః, రక్షాదాయీ పకారః స్యాత్, ఫకారః సాధ్వసప్రదః. ఆరోగ్యకృ ద్బకారః స్యా, ద్భకార స్త్వతిభాగ్యకృత్, మకారః క్షోదకృ, ద్య స్తు శ్రీదో, రేఫ స్తు దాహకృత్. లో జాడ్యకృ, ద్వకారః స్యా ద్వాగారోగ్యత్విషాం ఖనిః, ఊష్మాణస్సుఖఖేద శ్రీనిర్వాణ నిధయః క్రమాత్.' (శషసహా శ్చత్వార ఊష్మాణః.) అథ శ్లోకార్థః. శ్రీః శోభా - 'శ్రీ ర్వేష రచనా శోభా సంపత్సరళశాఖిషు, వాణీ లక్ష్మీ లవఙ్గేషు విషే బిల్వేఽప్యథ త్రిషు.' ఇతి నా. - శ్రీమత్యాః

శోభావత్యః, యాః గోపవధ్వః తాసాం యే స్వయంగ్రహపరిష్వఙ్గాః, స్వయంగ్రహాః స్వయమేవ గ్రహణాని, తత్ప్రధానాః, పరిష్వఙ్గా ఆలిఙ్గనాని *మధ్యమపదలోపిసమాసః, స్వయంగ్రహేణ పరిష్వఙ్గా ఇతి *తృతీయాసమాసో వా, తేషు, గోపవధూనాం శోభాశాలిత్వోద్ఘాటనపూర్వకం స్వయంగ్రహాలిఙ్గనానాం ప్రతిపాదనాద్భగవతః శ్రీకృష్ణస్య లోకోత్తరసౌన్దర్యం, తత్ప్రయుక్త స్తాసాం తస్మి న్ననురాగాతిశయ శ్చ ధ్వన్యేతే, తుఙ్గస్తనానాం [illegible] వ్యామర్దః పరిపీడనం తస్మాత్ *కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః, యద్వా తుఙ్గస్తనై ర్వ్యామర్దః పరిపీడన మితి కరణే తృతీయా *'కర్తృకరణే కృతా బహుల' మితి సమాసః. చన్దన రజసి మలయజ పరాగే, గలితేఽపి, సర్వాఙ్గగతే చన్దనే గోపాఙ్గనా కఠినకుచమథితత్వేన చూర్ణతాం ప్రాప్య పరిభ్రష్టే సత్యపి, అఙ్గే శరీరే *'అఙ్గం ప్రతీకోఽవయవ' ఇతి కోశకారేణ అఙ్గశబ్దస్యావయవపర్యాయేషు పరిగణితత్వాత్ కథం తస్య శరీరపరత్వమితి న శఙ్కనీయమ్. 'అఙ్గం గాత్రాన్తికోపాయ ప్రతీకేష్వప్రధానకే.' ఇతి నానార్థరత్నమాలాయాం శరీరపరత్వస్యాపి ప్రదర్శితత్వాత్, సౌరభం చన్దనస్యైవ పరిమళం వహన్-దధానః, జాగరేణ నిరన్తర క్రీడాలమ్పటత్వేన నిర్నిద్రత్వేన, జాతరాగమ్ ఉత్పన్నరక్తిమగుణం, నయనద్వన్ద్వం యస్య స తథోక్తః. 'రాగోఽనురాగే మాత్సర్యే లాక్షాదౌ రక్తిమన్యపి' ఇతి విశ్వః. తథా ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, కామప్యనిర్వాచ్యాం, శ్రియం సంభోగచిహ్న జనితాం లక్ష్మీం, బిభ్రత్ ధారయన్ *'నాభ్యస్తా చ్ఛతు రి' తి నుమభావః. వేణునాదే, రసికో రాగవాన్, రసోఽస్యాస్తీతి రసికః *'అత ఇనిఠనావి'తి ఠన్ప్రత్యయః, 'శృఙ్గారాదౌ జలే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రసః.' ఇత్యమరః. కశ్చిజ్జారాగ్రణీః కోఽపి గోపికాజారనాయకః, భగవాన్ వాసుదేవ ఇతి యావత్. తస్య స్వవాచకపదేన అనుపాత్తత్వేఽపి విశేషణైః స్ఫుటీకృతత్వాత్. వో యుష్మాన్, పాతు. అత్రాధారస్య చన్దనస్యాపగమేఽపి ఆధేయస్య సౌరభగుణస్య స్థితే ర్వర్ణనాత్ *విశేషాలఙ్కారః,

తదుక్తం, 'విశేషః ఖ్యాత మాధారం వినా హ్యాధేయవర్ణనమ్' ఇతి; తథా కృతవధూపభోగ స్యాకృతే ర్యథావద్వస్తువర్ణనేన, * స్వభావోక్తి శ్చ. 'స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్.' ఇతి; అస్యాః పూర్వోక్త విశేషాఙ్గత్వ మి త్యనయోః * సఙ్కరః; తథాస్య సాధారణరూపేణ వక్తవ్యస్య శ్రీకృష్ణస్య జారాగ్రణీత్వరూపే ణానువర్ణన మితి భఙ్గ్యన్తరాశ్రయణరూపః * పర్యాయోక్త్యలఙ్కారః, 'పర్యాయోక్తం తు గమ్యస్య వచో భఙ్గ్యన్తరాశ్రయమ్.' ఇతి లక్షణాత్. తథా సమ్భోగ శృఙ్గారస్య కవీష్టదేవతావిషయరతిభావం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ * రసవదలఙ్కారః. లక్షణమ్—అఙ్గభావం రసో యత్ర భావం ప్రత్యథ వా రసమ్, భజేత్ స తత్ర రసవదలఙ్కార ఉదీరితః.' ఇతి; తథా దేవవిషయరతిభావస్యాపి కవీష్టస్యైవ అనుగ్రాహ్యజనవిషయరతిభావం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ * ప్రేయోఽలఙ్కారః. 'ప్రేయోఽలఙ్కృతిరఙ్గం చేద్భావో భావాన్తరం ప్రతి.' ఇతి లక్షణాత్; * భావలక్షణం తు కావ్యప్రకాశే-'రతి ర్దేవాదివిషయా వ్యభిచారీ తథాఞ్జితః, భావః ప్రోక్త స్తదాభాసా అనౌచిత్యప్రవర్తితాః.'ఇతి. (అఞ్జితో వ్యఞ్జిత ఏవ.) ఏతే పఞ్చ అర్థాలంకారాః. శబ్దాలఙ్కారస్తు:— 'స్వయంగ్రహపరిష్వఙ్గేషు తుఙ్గస్తనే' త్యాదౌ వృత్త్యనుప్రాసః స్ఫుట ఏవ. తల్లక్షణం తు-'ఏకద్విప్రభృతీనాం తు వ్యఞ్జనానాం యదా భవేత్, పునరుక్తిరసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే.' ఇతి. పర్యాయోక్తాదీనాం చతుర్ణాం ప్రాగుక్తయో ర్ద్వయో శ్చ అన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః. * శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం - 'సూర్యాశ్వైర్మసజస్తతాః సగురవః శార్దూల విక్రీడితమ్.' ఇతి లక్షణాత్.

భువనవిదితమాసీద్యచ్చరిత్రం విచిత్రం
సహ యువతిసహస్రైః క్రీడతో నన్దసూనోః,
తదఖిలమవలమ్బ్య స్వాదు శృఙ్గారకావ్యం
రచయితుమనసో మే శారదాస్తు ప్రసన్నా. 2

టీ. యువతిసహస్రైఃసహ=పెక్కండ్రుగొల్లవనితలతోడ, క్రీడతః=విహరించుచున్న, నన్దసూనోః = నందునిపుత్రుఁడగు శ్రీ కృష్ణునియొక్క, విచిత్రం=వింతయైన, యత్=ఏ; చరిత్రం=కథ, భువనవిదితం = లోకమునందు ప్రసిద్ధమయినది, ఆసీత్=అయినదో, తత్-అఖిలం=ఆ చరిత్రమునంతయు, అవలమ్బ్య=ఆధారముగాఁజేసికొని, స్వాదు=మనోహరమైన, శృఙ్గారకావ్యం = శృంగారరసము ముఖ్యముగాఁగలిగిన యొక కావ్యమును, రచయితుమనసః=రచించుటకుఁ దలంపుగొనిన, మే=నాకు, శారదా=సరస్వతీదేవి, ప్రసన్నా=(నాయెడ) అనుగ్రహముగలది, అస్తు=అగుఁగాక.

తా. పెక్కండ్రు జవరాండ్రతోఁగూడి లీలలు సల్పునట్టియే నందసూనునియొక్క చిత్రచరిత్రము సర్వలోకప్రసిద్ధమై వెలయుచున్నదో, యట్టి గోపాలునియొక్క చరిత్రమునుగొని, సకల జనరంజకమైన యొక శృంగారకావ్యమును జేయఁదలఁచిన నాకు సరస్వతీదేవి ప్రసన్నురా లగుఁగాత.

సంప్రతి కవిః స్వచికీర్షితం ప్రతిజానన్ తన్నిర్వాహాయ సరస్వతీప్రసాద మాశాస్తే:—

భువనేతి. యువతిసహస్రైః సహ క్రీడతో, నన్దసూనోః శ్రీకృష్ణస్య సమ్బన్ధి, విచిత్ర మద్భుతం, యచ్చరిత్రం గోపకన్యాప్రలోభనాదిరూపం, భువనవిదితం లోకై ర్విజ్ఞాతమ్, ఆసీత్, అఖిలం; తచ్చరిత్రమ్, అవలమ్బ్య ప్రతిపాద్యత్వేనాశ్రిత్య, స్వాదు మధురం, శ్రావ్యమితి యావత్. 'మధురో నా రసే తద్వత్ సున్దర స్వాదుషు త్రిషు.' ఇతి నా. శృఙ్గారకావ్యం శృఙ్గారరసప్రధానం కావ్యం, రచయితుం కర్తుం, మనో యస్య తస్య 'తుం కామమనసో ర పీ'తి మకారలోపః. మే మమ, శారదా సరస్వతీ, ప్రసన్నా అస్తు. సరసకావ్యరచనానుకూలవాగ్విజృమ్భణం ఘటయ త్వి త్యాశయః. * మాలినీవృత్తమ్. లక్షణం తు—'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః.' ఇతి.

అవ. ఒండొరులయొక్క రూపు, లక్షణము, తళుకుబెళుకులు వీనిచే ననురాగము గలవారయ్యుఁ గూడిక లేకపోవుటచేత నాత్రముగలవారయి యొకనాఁ డేకాంతంబున నదృష్టవశంబునఁ గలిసిన యిద్దఱు కాముకులగు నాయికా నాయకులయొక్క చేష్ట లిందు వర్ణింపఁబడుచున్నవి.

కాన్తే దృష్టిపథం గతే, నయనయో రాసీద్వికాసో మహాన్
ప్రాప్తే నిర్జనమాలయం పులకితా జాతా తనుః సుభ్రువః,
వక్షోజగ్రహణోత్సుకే, సమభవత్ సర్వాఙ్గకమ్పోదయః
కణ్ఠాలిఙ్గనతత్పరే, విగళితా నీవీ దృఢాపి స్వయమ్. 3

టీ. కాన్తే=ప్రియుఁడు (తనయిచ్చకెక్కినవాఁడు), దృష్టిపథం = చూపుమార్గమును, గతే=పొందఁగా, సుభ్రువః=నాయికయొక్క, నయనయోః=కన్నులకు, మహాన్ = ఎక్కువ, వికాసః = విస్తారము, ఆసీత్=కలిగెను. (కాన్తే=ప్రియుఁడు), నిర్జనం=జనులులేని, ఆలయం=ఇంటిని, ప్రాప్తే సతి = పొందఁగానే, (సుభ్రువః = ఆనాయికయొక్క), తనుః = ఒడలు, పులకితా=గగ్గురుపాటుగలది, (ఆసీత్ = ఆయెను). (కాన్తే=ప్రియుఁడు), వక్షోజగ్రహణఉత్సుకేసతి-వక్షోజ-కుచములయొక్క, గ్రహణ=పట్టుకొంటయందు, ఉత్సుకే సతి=ఆసక్తిగలవాఁడుగాఁగా, (నాయికాయాః = నాయికకి,) సర్వాఙ్గకమ్ప ఉదయః = అన్నియంగములయందును వణఁకుయొక్క పుట్టుక, సమభవత్=కలిగెను. (కాన్తే=కాంతుఁడు,) కణ్ఠ ఆలిఙ్గనతత్పరే-కణ్ఠ=మెడయొక్క,ఆలిఙ్గన=కౌఁగిలించుటయందు, తత్పరేసతి=శ్రద్ధగలవాఁడుకాఁగా, (నాయికాయాః=నాయికయొక్క,) నీవీ=కోఁకముడి, దృఢాఽపి=గట్టిదైయున్నను, స్వయం=తానుగా, విగళితా=జాఱినది, (ఆసీత్ = ఆయెను.)

తా. తనమనోవల్లభుఁడు కంటఁబడఁగానే,యొకనాయిక మక్కువగలదగుటచేతఁ గన్నులువిచ్చికొని,కాంతునిజూచెను. ముద్దరాలియొయ్యారపుఁజూడ్కుల తళుకుబెళుకులచేనీడ్వఁబడి

యానవల్లభుఁ డప్పు డదృష్టవశంబున నొక్కరు లేని యొక యగారంబు సొరఁగా, నాముగుదయొక్క యొడలియందు గగుర్పాటు గలిగెను. మఱియు, నా ప్రియుఁడు కుచగ్రహణమం దిష్టపడఁగా, నాయికయొక్క యన్నియంగములు గడగడ వణఁకెను. కాంతుఁడు నాయికను గట్టిగాఁ గౌఁగిలింపఁ గడంగినప్పుడు, నాయికయొక్క కోఁకముడి గట్టిగానున్నను, తనంతట వీఁడిపోయెను.

ఈశ్లోకంబున చూచుట, తాఁకుట, కౌఁగిలించికొనుట మొదలగు కామోపచారములు వర్ణింపఁబడియుండుటచే సంభోగ శృంగారము. స్వభావోక్త్యలంకారము.

పరస్పర రూప రేఖా విలాసాదిభి ర్జాతానురాగయో రయోగవశా దుత్కణ్ఠితయోః క్వచి ద్రహసి దైవవశా న్మిళితయోః కామినో శ్చేష్టాం కవి రాహ.—

కాన్త ఇతి.—'కాన్తే' 'సుభ్రువ' ఇతి పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే. కాన్తే వల్లభే. 'దృష్ట్యోః నయనయోః పన్థాః దృష్టిపథః * 'ఋక్పూ'రి త్యాదినా సమాసాన్తః * 'దృష్టి ర్ధీ దర్శ నాక్షి ష్వి'తి నానార్థరత్నమాలాయాం-తం గతే ప్రాప్తే - దృగ్గోచరే సతీత్యర్థః. సుభ్రువః సున్దర్యాః, నయనయో ర్మహా న్వికాస ఆసీత్-సాభిలాషతయా నేత్రే విస్తార్య నిర్నిమేష మద్రాక్షీదిత్యర్థః. తతః కామినీనయనవిభ్రమాకృష్టే తస్మిన్ కాన్తే, నిర్జనం దైవవశాత్ తత్కాలే జనవర్జిత, మాలయం గృహం, ప్రాప్తే సతి, సుభ్రువ స్తనుః, పులకితా సంజాతపులకా * 'తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇత' జితీతచ్ ప్రత్యయః, జాతా అభూత్ - 'ఉత్పన్నభూతయో ర్జాతో బృన్దజాత్యో స్తు న ద్వయోః.' ఇతి నా.—ఏకాన్తసమాగమేన మనోవికాసస్యోపచయే సతి రోమోద్గమః ప్రాదురభూదిత్యర్థః. తతో విజనగృహావస్థితకామినీసమీపవర్తన సముల్లసితచాపలే తస్మిన్ కాన్తే, వక్షోజయోః స్తనయోః, గ్రహణే ఉత్సుకే

సతి - గ్రహణ మనాఖ్యాయ ఔత్సుక్యమాత్రోక్త్యా తస్య కాన్తస్య సభయప్రవృత్తిః సూచ్యతే, సుభ్రువః సర్వాఙ్గకమ్పోవపథుః, సమభవత్ సంభవతి స్మ - రాగా ద్భయావేపథు రుచ్యన్తే ఇత్యర్థః - తథా చ లక్షణం - 'రాగద్వేషభయాదిభ్యో వేపథు ర్గాత్ర వేపనమ్.' ఇతి. తత స్తస్యాం కుచగ్రహణ మఙ్గీకుర్వాణాయాం నివ ర్తమానసాధ్వసే తస్మిన్ కాన్తే, కణ్ఠాలిఙ్గనతత్పరే సతి, వృథా, నీవి జఘనవ స్త్రగ్రన్థిః - 'నీవి ర్వసనే గ్రన్థా స్త్రీణాం జఘనవాససః.' ఇత్యమరః. స్వయ మేవ, విగలితా విస్రస్తా. అత్ర ప్రథమే వాక్యే - 'ఆదరా ద్దర్శనం * చక్షుః ప్రీతి రిత్యభిధీయతే' - ఇత్యుక్తలక్షణా ప్రథమాఽనఙ్గదశా దర్శితా. ద్వితీయతృతీయయోః * సాత్త్వికభావా వర్ణితౌ, తురీయే తు * కామేఙ్గితం కథితమ్. తల్లక్షణం తు రతిరహస్యే - 'ఓష్ఠః ప్రస్ఫుర, తీక్షణే విచలతః కూపోదకే మత్స్యవత్, ధమ్మిల్లః కుసుమాఞ్చితో విగళతి ప్రాప్తోఽపి బన్ధం పునః, ప్రచ్ఛన్నౌ వ్రజతః స్తనౌ ప్రకటతాం, శ్రోణీతటం దృశ్యతే, నీవీ చ స్ఖలతి స్థితాఽపి సుదృఢం, కామేఙ్గితం యోషితామ్.' ఇతి. దర్శన స్పర్శనాది కామోపచార వర్ణనాత్ * సంభోగశృఙ్గారః. లక్షణం తు - 'అనుకూలౌ నిషేవేతే యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ, దర్శనస్పర్శనాదీని సంభోగోఽయ ముదాహృతః.' ఇతి. * స్వభావోక్తి రలంకారః.

అవతారిక. ఒక సొగసులాడియొక్క యొయ్యారపుఁ జేష్టనుచూచు చుండిన యొక కాముకుఁడు తన వేడుకచెలికానితో నీక్రిందివిధంబునఁ జెప్పుచున్నాఁడు.

మాం దూరాదరవిన్దసున్దరదరస్మేరాననా సంప్రతి
ప్రాగుత్తుఙ్గఘన స్తనాఙ్గణగళచ్చారూ త్తరీయాఞ్చలా,
ప్రత్యాసన్నజనప్రతారణపరా పాణిం ప్రసార్యా న్తికే
నేత్రా న్తస్య చిరం కురఙ్గనయనా సాకూతమాలోకతే. 4

టీ. సంప్రతి=ఇప్పుడు, అరవిన్ద...ననా - అరవిన్ద = కమలమువలె, సున్దర = అందమైనదియు, దర=ఇంచుక, స్మేర = నవ్వుచున్నదియునయిన,

ఆననా = మోముగలదియు, ద్రాక్=వడిగా, ఉత్తుం...ఞ్చలా - ఉత్తుఙ్గ = ఉబ్బయినదియు, ఘన=గొప్పదియునైన, స్తన=చనుములయొక్క, అఙ్కణ= దాపునుండి, గళత్ = జాఱుచున్న, చారు = సొగసయిన, ఉత్తరీయ=పైఁట యొక్క, అఞ్చలా = అంచుగలదియునైన, కురఙ్గనయనా = జింకయొక్క కన్నులంబోలు కన్నులుగల యాయతివ, ప్రత్యా...పరా - ప్రత్యాసన్న= సమీపించినట్టి, జన = మనుష్యులయొక్క, ప్రతారణ = మోసపుచ్చుటయే, పరా (సతీ)=ముఖ్యమైన వృత్తిగాఁగలిగినదై, నేత్రాన్తస్య=కడగంటియొక్క, అన్తికే = దాపున, పాణిం = చేతిని, ప్రసార్య = చాపుకొని, సాకూతం = అభిప్రాయముతోఁగూడ, దూరాత్ = దవ్వునుండి, చిరం = చాల సేపుగా, మాం=నన్ను, ఆలోకతే=చూచుచున్నది.

తా. కమలములంబోలు చిఱునగవు మోముగలదియు, తనగబ్బిగుబ్బలపైని పైఁటకొంగుజాఱుచున్నను గమనింపనిది యునైనయొక వన్నెలాడి తనదాపునకువచ్చెడిజనుల వంచింపఁ గోరితనకడకంటిదాపున బొట్టనవ్రేలిని క్రిందికిని దక్కిననాలుగు వ్రేళ్ల నొక్కటిగాఁ బైకిని జేర్చియుంచుకొన్నదై, యో చెలి కాఁడా! దవ్వునుండియే తడవులంబట్టి నన్నుఁ జూచుచున్నది.

యుక్తయనునలంకారము. స్వభావోక్తి. కాంతి యను కావ్య గుణమును. నాయిక ప్రౌఢ.

కస్యాశ్చి ద్విలాసిన్యా శ్చేష్టాం పశ్య న్కామీ నర్మసచివం బ్రూతే.—

మామితి.—సంప్రత్యధునా, అరవిన్ద మివ సున్దరం - దరస్మేరం మన్దం యథా తథా స్మయమాన - మాననం ముఖం యస్యాః సా తథోక్తా * త్రిపదోఽయం బహువ్రీహిః - దరస్మేరేత్యత్ర * 'సుప్సు పే'తి సమాసః - స్మయతేః * 'నమి క మ్పి' త్యాదినా రప్రత్యయః - 'దరోఽ స్త్రీ శఙ్కభయయో ర్గర్తేఽపి చ గుహా దరీ, దరం త్వవ్యయ మల్పార్థే గుగ్గు

లా తు వరః పుమాన్.' ఇతి నా. ద్రాక్ శీఘ్రం * 'ద్రాఙ్మఙ్క్షు సపది ద్రుత మి' త్యమరః. ఉత్తుఙ్గౌ సమున్నతౌ - ఘనౌ పృథులౌ కఠినౌ వా - యౌ స్తనౌ తయోః - రఙ్గణాత్ ప్రాన్తాత్ - గళత్ చారూత్తరీయస్య - అఞ్చల మన్తో - యస్యాః సా తథోక్తా - ఇతి కామేఙ్గిత స్యోక్తిః - కఠి నాధికసాన్ద్రేషు వాద్యమధ్యమ నృత్తయోః, ముస్తా ముద్గర మేఘేషు త్రిషు క్లీబే పుమాన్ ఘన.' ఇతి నా. - 'అఞ్చలం త్వంశుకాన్తే స్యా ది' త్యమరః. కురఙ్గనయనా మృగాక్షీ, ప్రత్యాసన్నాః సమీపస్థాః-యే జనాః తేషాం - ప్రతారణం వఞ్చనం - పరం ప్రధానం యస్యాః సా తథోక్తా- పరేఙ్గితగ్రాహిణః పార్శ్వవర్తినో ధూర్తా నాత్మీయ నయనదర్శనవిభ్రమ దర్శన పరిహారేణ వఞ్చయితుకామా సతీ త్యర్థః. నేత్రాన్తస్యాపాఙ్గస్య, అన్తికే సమీపే, పాణిం ప్రసార్య-అఙ్గుష్ఠస్యాధోభాగవర్తిత్వం సంశ్లిష్టానా మితరాఙ్గులీనామూర్ధ్వాగ్రత్వేన శ్రోత్ర నేత్ర మధ్యవర్తిత్వం యథా స్యా త్తథా కపోలే హస్తం సన్నివేశ్యేత్యర్థః, మాం దూరా, దాకూతేన భావేన సహితం యథా తథా సాకూతం - చిరం భావగ్రహణపర్యన్తం, ఆలోకతే పశ్యతి - దృగ్విలాసై రాశయం ప్రకటయన్తీ వర్తత ఇ త్యర్థః. అత్ర నిజమర్మగుప్తయే నేత్రాన్తికపాణిప్రసారణక్రియయా ద్రష్టృజన వఞ్చనస్యోక్తేః * యుక్త్యలంకారః- 'యుక్తిః పరాతిసంధానం క్రియయా మర్మగుప్తయే.' ఇతి లక్షణాత్ ; * స్వభావోక్త్యనుప్రాసౌ స్ఫుటౌ. బద్ధస్యాత్యుజ్జ్వలతయా * కాన్తి ర్నామ గుణః - 'అత్యుజ్జ్వలత్వం బన్ధ స్య కావ్యే కాన్తిరితీర్యతే.' ఇతి లక్షణాత్. నాయికా * ప్రౌఢా - 'స్మరమన్దీకృతవ్రీడా ప్రౌఢా సంపూర్ణయౌవనా.' ఇతి లక్షణాత్.

అవతారిక. కాముకుఁడు సంకేతమువలనఁ బువ్వులు గోయుట మున్నగు నెపంబునఁ దోటకు వచ్చిన యొక వన్నెలాడిం గూర్చి, రహస్యముగ విహరింపఁ దగినతావును జూపుచుఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

నీరన్ధ్రి మేత దవలోకయ మాధవీనాం
మధ్యే నికుఞ్జసదనం చ్యుతపుష్పకీర్ణమ్,

కుర్యుర్యదీహ మణితాని విలాసవత్యో
బోద్ధుం న శక్య మబలే నినదైః పికానామ్. 5

టీ. అబలే = ఓచిన్నదానా, మాధవీనాం = బండిగురివెందతీఁగెల యొక్క, మధ్యే=నడుమను, చ్యుతపుష్పకీర్ణమ్-చ్యుత=రాలిన, పుష్ప=పువ్వులతో, కీర్ణం=నిండిన, ఏతత్=ఈ, నికుఞ్జసదనం=పొదరింటిని, అవలోకయ=చూడుము. ఇహ=ఈపొదరింటియందు, విలాసవత్యః=సొగసుకత్తెలు, మణితాని=సురతకాలపుసందడులను, కుర్యుఃయది=చేయుదురేని, పికానాం=కోయిలలయొక్క, నినదైః = కూఁతలచేత, బోద్ధుం = తెలిసికొనుటకు, న శక్యం=వీలుగాదు.

తా. ఓ సొగసుదానా! యీ బండిగురివెందతీఁగెలనడుమనుండునట్టి యీ పొదరింటిని జూచితివా! ఇది తీఁగెలనుండి రాలినపూవులతో నిండి యెంత సొబగుగా నున్నదో! ఇచ్చట వేడ్కకత్తెలు సురతకాలపుఁ గూజితములు సల్పినను, అవి ఈ పొదరిండ్లలోఁ గూయు కోయిలలకూఁతలలోఁ గలసిపోవుట వలన, వీనిని సురతకాలపుఁ గూజితము లని యొరు లెఱుఁగఁ జాలరు. అని "అబలే" అనుటచే నీ వెవరికైన వెఱతు వేమో. ఇచ్చటి కోయిలకూఁతలచేత మనసురతకాలపుఁ గూజితములు బయటికిఁ దెలియవు. నీవు వెఱవవలదు" అని భావము.

కామీ సంకేతవశాత్కుసుమాపచయాదివ్యాజేనోపవనం ప్రవిష్టాం కామినీం ప్రతి గూఢవిహారయోగ్యస్థానం ప్రదర్శయన్నాహ.—

నీరన్ధ్రమితి.—హే అబలే, మాధవీనాం వాసన్తీనాం * వాసన్తీ మాధవీలతే' త్యమరః, మధ్యే, నీరన్ధ్రం బహిః సర్వత్ర లతాదివ్యాప్త్యా ఛిద్రరహితం - పరై రనాలక్ష్యత్వేన వస్తుం యోగ్య మితి భావః. చ్యుతైః పుష్పైః - కీర్ణం సంఛన్నమ్ - అయత్నపుష్పశయ్యాన్వితమితి భావః,

ఏతత్ ప్రదోప త్రి, నికుఞ్జం కుఞ్జమేవ సదనం గృహం - 'నికుఞ్జకుఞ్జౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదరే.' ఇ త్యమరః, అవలోకయ పశ్య; న కేవల మత్ర కామినీజనో నిశ్శబ్ద మవస్థిత ఏవ జ్ఞాతు మశక్యః. కింతు శబ్దాయమానోఽపీ త్యాశయేనాహ. - 'ఇహాస్మి న్నికుఞ్జసదనే, విలాసవత్యః విలాసిన్యః, మణితాని రతికూజితాని * 'మణితం రతికూజిత మి' త్యమరః, కుర్యు ర్యది, పికానాం కోకిలానాం, నినదైః కూజితైః - హేతుభిః, బోద్ధుం జ్ఞాతుం, న శక్యం - వనమధ్యే కోకిలకూజితైః సహ శ్రూయమాణా న్తదనుకారిణో మణితవిశేషా న్వివిచ్య గ్రహీతుం న కేనాపి శక్యత ఇత్యర్థః; * మణిత విశేషాణాం కోకిలకూజితానుకారిత్వం కామశాస్త్రే ప్రతిపాదితమ్: 'హుం కృతి స్తనిత సీత్కృతోత్కృతం పూత్కృత శ్వసిత రోద నాదికం, ముఞ్చ పీడయ గృహాణ జీవయ త్రాహి హా ధిగితి సీత్కృతం విదుః. త చ్చ లావక కపోత కోకిలా హంస కోక సదృశై రుతక్రమైః, మిశ్రితం ప్రహరణే ప్రయుజ్యతే చాన్య థాపి రుత మిష్యతే బుధైః.' ఇతి. అత్ర మణితానాం కోకిలకూజితానాం చ సామ్యేన భేదానుపలబ్ధిప్రతిపాదనాత్ * సామాన్యాలంకారః - 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వన్తరైకతా.' ఇతి లక్షణాత్; తేన కోకిలాలాపముఖరితేఽస్మి న్వనప్రదేశే సామ్యబలా న్మణితేషు కోకిలకూజితభ్రమ స్యావశ్య ముత్పద్యమానతయా మణితా న్యాకర్ణ్యాపి కామినోః క్రీడాం కోఽపి జ్ఞాతుం న శక్నుయా దితి * భ్రాన్తిమదలఙ్కారోఽపి ప్రతీయత ఇ త్యలఙ్కారే ణాలఙ్కారధ్వనిః. తథా ఇదమే వావయో ర్విహారయోగ్యం గూఢస్థానం ఇహైవ రన్తుం ప్రసీదే త్యపి వ్యజ్యత ఇతి వస్తుధ్వనిశ్చ. * వసన్తతిలకావృత్తమ్ - 'ఉక్తా వసన్తతిలకా తభజా జగా గః.' ఇతి.

అవ. ఒకనాయిక తోడిచెలికత్తెలతోఁ గూడఁ బూవులు గోయ రాఁగా, నొక కుంటెనకత్తె యానాయికను బూఁచినతీఁగలను, చెట్లను వెదకునెపంబునఁ దక్కిన యువిదలనెల్ల నేమఱించి, యొకరహస్య ప్రదేశంబునకుఁ దోడ్కొనిపోయి జారునితోఁ గూర్చి తాను బయటఁ గావలి

యుండెను. అప్పుడు దైవవశంబునఁ బూవులు గోయుటకై నాయికయాఁడుబిడ్డ యచ్చటికి రాఁగా, దూతిక నాయిక యాఁడుబిడ్డయొక్క రాకను దెల్పుచు, ఆఁడుబిడ్డకు సందియము గలుగుటకు ముందే సంభోగచిహ్నములను గారణాంతరములచేఁ గప్పుచు నీక్రిందితెలుంగునఁ జెప్పుచున్నది:—

దష్టం బిమ్బధియాధరాగ్ర మరుణం, పర్యాకులో ధావనా
ద్ధమ్మిల్ల, స్తిలకం శ్రమామ్బుగళితం, ఛిన్నా తనుః కణ్టకైః;
ఆః కర్ణజ్వరకారికఙ్కణఝణత్కారం కరౌధూన్వతీ [హీత్.
కింభ్రామ్యస్యటవీశుకాయ ? కుసుమాన్యేషా ననాన్ద్రాగ్ర

టీ. అరుణం=ఎఱ్ఱనైన, అధరాగ్రం=మోవియంచు, బిమ్బధియా=దొండపండసుభ్రాన్తిచేత, దష్టం = కొఱకఁబడినది; ధమ్మిల్లః=కొప్పు, ధావనాత్ = పరుగెత్తుటవలన, పర్యాకులః - జాతః=వీఁడిపోయినది; తిలకం=బొట్టు, శ్రమామ్బుగళితం - శ్రమ=అలసటవలని, అమ్బు=చెమ్మటనీటిచేత, గళితం = జాఱిపోయినది; తనుః=ఒడలు, కణ్టకైః = ముండ్లతో, ఛిన్నా=గ్రుచ్చుకొన్నది; ఆః=ఇసీ, కర్ణజ్వ...త్కారం - కర్ణ=చెవులకు, జ్వర=సంతాపమును, కారి=చేయునట్టి, కఙ్కణ = వలయములయొక్క, ఝణత్కారమ్=ఝణఝణ మనుధ్వని గలుగునట్లుగా, కరౌ=చేతులను, ధూన్వతీ=విదలించుచు, అటవీశుకాయ = అడవియందలి చిలుకనిమిత్తము, కిం=ఏల, భ్రామ్యసి=తిరుగుచున్నావు? ఏషా=ఈ, ననాన్ద్రా=నీ యాఁడుబిడ్డ, కుసుమాని=పూవులన్నియు, అగ్రహీత్=కోసినది.

తా. దొండపం డనునెపమున నీకెమ్మోవి మొన నాచిలుక కొఱికిపోయినది. ఆచిలుకనుబట్టుకొనుటకై పరువిడఁగా, కొప్పు వీడిపోయె. ముండ్లు గ్రుచ్చుకొన్నవి. అయ్యో! వెఱ్ఱిదానా, చెవులుతూట్లు పోవునట్లు, చేతిగాజులను సందడిచేయుచు నా యడవిచిలుకను బట్టుటకై యేల యట్లల్లాడుచున్నావు. ఇక్కడఁ బూవులన్నిటిని నీయాఁడుబిడ్డ కోసికొన్నదిచూడు! అని.

సహచరీభిః సాకం కుసుమాపచయాయ వనం ప్రాప్తాం పుష్పితలతాపాదపాన్వేషణవ్యాజేనాఖిలాః స్త్రియః ప్రతార్య కఞ్చిద్విజనం గూఢప్రదేశం నీత్వా జారేణ సంగమితాం కాఞ్చిత్కామినీం తత్పరిత్రాణాయ బహిరవస్థితా దూతికా దైవవశాత్తమేవ ప్రదేశం కుసుమలిప్సయా ప్రాప్తాయాః తత్పతిస్వసురాగమనం సూచయన్తీ శఙ్కాదర్శనాత్ ప్రాగేవ హేత్వన్తరోపన్యాసేన సంభోగలిఙ్గాని చ్ఛాదయన్తీ ప్రాహ:—

దష్టమితి.—అరుణం స్వభావేన రక్తమ్ - ఇతి బిమ్బభ్రాన్తిహేతూక్తిః, అధరాగ్రం, బిమ్బధియా బిమ్బ ఫల మితి బుద్ధ్యా, దష్టం శుకేన చఞ్చుపుటేన విద్ధమ్ - ఇతి దన్తక్షతాపలాపః; ధమ్మిల్లః బద్ధకచసమూహః * ‘ధమ్మిల్లః సంయతాః కచాః’ ఇత్యమరః, ధావనాత్ శీఘ్రగమనాత్, పర్యాకులః విశ్లిష్య వ్యాకులః - జాత ఇతి శేషః; తిలకం, శ్రమామ్బుగళితం స్వేదజలేన చ్యుతం - జాతమితి శేషః; తనుః శరీరం, కణ్టకైః, ఛిన్నా శుకలోభా ద్దుష్ప్రవేశకణ్టకితలతామధ్యప్రదేశేషు ప్రవేశేన స్తనాదిస్థానేషు కృతవ్రణా జాతేతి నఖక్షతాపలాపః కృతః; ఆః ఇతి కోపే * ‘ఆస్తుస్యాత్ కోపపీడయో’ రి త్యమరః - అత్ర కోపః పరప్రతారణాయాభినీయమానత్వాన్మృషాభూతః, కర్ణజ్వరకారిణః అతిమాత్రతయా శ్రోత్రపీడాకరాః - కఙ్కణఝుణత్కారాః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, కరౌ, ధూన్వతీ కమ్పయన్తీ - పశ్చా త్పుర శ్చ వ్యాపారయన్తీ సతీ త్యర్థః, అటవీశుకాయారణ్యకీరాయ - అటవీగ్రహణం దుర్గ్రహత్వబోధనార్థం, కిం భ్రామ్యసి కిం నిమిత్త మిత స్తతో ధావసి - తద్గ్రహణస్య దుష్కరత్వా ద్విఫల స్తే ప్రయాస ఇతి భావః; న కేవల మేత త్ప్రయాసవైఫల్యమాత్రం కిం తు ప్రా గేవ త్వయా అగత్యా మదీయాన్యేతాని నాన్యైరపచేయానీతి స్వాధీనతాం నీతాన్యపి పుష్పాణి వ్యపగతానీ త్యాహ:—ఏషేతి: ఏషా పురోవర్తినీ - అతిసమీపవర్తిత్వసూచనార్థ మేతచ్ఛబ్దప్రయోగః, ననాన్దా తవ పత్యుః స్వసా * ‘ననాన్దా తు

స్వసా పశ్యతి' త్వమరకః, కుసుమాన్యగ్రహీత్; కర్తవ్యం పుష్పాపచయ మపహాయ మోహా త్స్వస్యశుకగ్రహణాయ వనే ధావన్త్యాస్తవ న కేవలం శుకాలాభః కిం త్వధరవ్రణాదిరూపానర్థప్రతిలాభోఽపి జాత ఇతి ప్రకరణానభిజ్ఞతత్పభర్తృభగినీగ్రాహ్యో బాహ్యాభిప్రాయః; ననాన్దా సమీపం ప్రాప్తా, త్వదీయకఙ్కణధ్వనిశ్చ సర్వత్ర శ్రూయతే, కి మేత దితి జిజ్ఞాసమానా సమాగత్య పశ్యతి, తతః శీఘ్రం జారం హిత్వా శుక పలాయనం కథయన్తీ లతాగృహమధ్యాన్నిర్యాహీతి ప్రకృతస్వైరిణీ మాత్రగ్రాహ్యో గూఢాభిప్రాయః. అత్రాధరే బిమ్బభ్రాన్తివర్ణనాత్ * భ్రాన్తిమదలఙ్కారః - 'కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్విషయే పిహితాత్మని, ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాన్తిమాన్మతః' ఇతి; ఇష్టానవాప్తిపూర్వ కానిష్టప్రాప్తివర్ణనాత్ * విషమాలఙ్కారః - విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా చాసౌ విషమాలఙ్కృతి స్త్రిధా.' ఇతి; అన్యహేతూక్త్యా ఆకారగోపనాత్ * వ్యాజోక్తిరలంకారః - 'వ్యాజోక్తి రన్యహేతూక్త్యా యదాకారస్య గోపనమ్.' ఇతి; ద్వావేతౌ ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపావితి సంక్షేపః. * దూతికాత్ర యథోక్తలక్షణలక్షితా, యథాహ భరతః - 'ప్రోత్సాహనేషు కుశలా మధురకథాపక్షిణా చ కాలజ్ఞా, లటభా సంవృతమన్త్రా దూతీ త్వేతై ర్గుణై ర్యుక్తా.' ఇతి. (లటభా చతురా.)

బిభ్రాణా కరపల్లవేన కబరీమేకేన పర్యాకులా
మన్యేన స్తనమణ్డలే నిదధతీ స్రస్తం దుకూలాఞ్చలమ్,
ఏషా చన్దనలేశలాఞ్ఛితతను స్తామ్బూలరక్తాధరా
నిర్యాతి ప్రియమన్దిరా ద్రతిపతేః సామ్రాజ్యశ్రీ రివ. 7

అవ. ఒకానొక విటపురుషుఁడు ప్రియునితోఁగూడ రతికేళిసల్పి, కేళీగృహంబునుండి వెడలివచ్చు నొక్క యొయ్యారిం జూపి యొకానొక చెలికానితో నిట్లనుచున్నాఁడు.—

టీ. ఏషా=ఈక్రాల్గంటి, పర్యాకులాం = చిక్కువడియున్న, కబరీం= కొప్పును, ఏకేన=ఒక, కరపల్లవేన = చిగురాకుంబోలుచేతితో, బిభ్రాణా = పట్టుకొన్నదై, అన్యేన=మఱియొక, (కరపల్లవేన = చిగురాకువంటిచేతితో), స్తనమణ్డలే=కుచములవలయమందు, స్రస్తం=జాఱుచున్న, దుకూలాఞ్చలం= సన్ననిపైటయొక్క కొసను, నిదధతీ=ధరించినదై, చన్దన...తనుః - చన్దన = గంధముయొక్క, లేశ=తునుకలచేత, లాఞ్ఛిత = గుఱుతులుగలదగు, తనుః= శరీరముగలదియై, తాంబూల...ధరా - తాంబూల = విడెముచేత, రక్త= ఎఱ్ఱబాఱిన, అధరా=క్రిందిపెదవిగలదియై, ప్రియమన్దిరాత్=ప్రియకాంతుని యింటినుండి, సాక్షాత్=ప్రత్యక్షమైన, రతిపతేః=మన్మథునియొక్క, జయ శ్రీరివ=జయలక్ష్మివలెనే, నిర్యాతి=వెడలివచ్చుచున్నది.

తా. సులభము.

ప్రియేన సాకం విహృత్య కేళీగృహా న్నిర్గచ్ఛన్తీం విలాసినీం ప్రద ర్శయన్ కశ్చిత్ కశ్చిత్కఞ్చి దాహ.—

బిభ్రాణేతి:— పర్యాకులాం రతిక్రీడోపమర్దనశిథిలబన్ధనత్వా ద్విస్రంసమానాం, కబరీం కేశపాశమ్, ఏకేన, కరపల్లవేన - కరః పల్లవ ఇవేతి * ఉపమితసమాసః-తేన, బిభ్రాణా నిశ్శేషచ్యుతిపరిహారాయ దృఢ మవలమ్బమానా, తథా స్రస్తమ్ ఉత్థానసమయే స్తనతటాద్గళితం, దుకూలం క్షౌమామ్బరం - సూక్ష్మాంశుకం వా - తస్యాఞ్చలమ్ అన్తం * 'దుకూలం తు క్షౌమే సూక్ష్మాంశుకే తథే'తి నా., అన్యేన కరపల్లవేన, స్తనమ ణ్డలే స్తనబిమ్బే - వర్తులస్తనప్రదేశ ఇతి యావత్, నిదధతీ ప్రసారయన్తీ, చన్దనస్య చ్యుతశేషస్య మలయజపఙ్కస్య-లేశైః లాఞ్ఛితా - తనుః శరీరం యస్యాః సా తథోక్తా - ఆలిఙ్గనాదిభిరుపక్షీణసర్వాఙ్గరాగేత్యర్థః, తామ్బూలరక్తాధరా వీటికారుణోష్ఠీ, ఏషా పురోవర్తినీ నాయికా, ప్రియ మన్దిరా ద్వల్లభగృహాత్ సాక్షాత్ ప్రత్యక్షభూతా * 'తుల్యప్రత్యక్షయోః సాక్షా ది'తి నా., రతిపతే ర్మన్మథస్య, జయశ్రీ ర్జయలక్ష్మీ, రివ, నిర్యాతి

విద్ధచ్ఛవి; నాయికాయాః మన్మథజయలక్ష్మీత్వోత్ప్రేక్షణేన మన్మథస్య కృతకృత్యత్వం, తేన రతోత్సవస్య సకలకామోపచారసంపన్నత్వం చ వ్యజ్యతే. అత్రోపమోత్ప్రేక్షా స్వభావోక్తిశ్చేతి త్రయోఽలఙ్కారాః.—కరపల్లవేనే త్యత్ర * ఉపమా - సా చ ధర్మవాచకయో రనుపాదానా ల్లుప్తా-'వర్ణ్యోపమానధర్మాణా ముపమావాచకస్య చ, ఏక ద్విత్ర్యనుపాదానాద్భిన్నా లుప్తోపమాష్టధా.' ఇతి లక్షణాత్; నాయికాయాం ప్రత్యక్ష మన్మథజయలక్ష్మీత్వ సంభావనాయాః క్రియమాణత్వాత్ * ఉత్ప్రేక్షా - 'సంభావనా స్యాదుత్ప్రేక్షా వస్తుహేతుఫలాత్మనా.' ఇతి లక్షణాత్; * స్వభావోక్తిః స్ఫుటైవ; సా చోత్ప్రేక్షానిమిత్తభూత సంభోగ లిఙ్గజనిత శోభాతిశయశాలిత్వప్రఖ్యాపనాత్మకత్వా దుత్ప్రేక్షాలఙ్కార స్యాఙ్గమితి ద్వయోః * సంకరః; ఉపమాయా స్తయోశ్చ నైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

కాన్తో యాస్యతి దూరదేశ మితి మే చిన్తా పరం జాయతే
లోకానన్దకరో హి చన్ద్రవదనే వైరాయతే చన్ద్రమాః,
కిం చాయం వితనోతి కోకిలకలాలాపో విలాపోదయం
ప్రాణానేవ హరన్తి హన్త నితరామారామమన్దానిలాః.

అవ. తన ప్రియభర్త దేశాంతర ప్రయాణమునకై యాయిత్తుఁడై యుండఁగా, దిగులొందిన యొకనాయిక తన చెలికత్తెతో నిట్లు పలుకుచున్నది:—

టీ. కాన్తః=పెనిమిటి, దూరదేశం = దూరమునందుండు దేశమునకు, యాస్యతి = పోవనున్నాఁడు, ఇతి=ఈకారణముంబట్టి, మే=నాకు, పరం= ఎక్కువ, చిన్తా=వెత, జాయతే = కలుగుచున్నది, చన్ద్రవదనే=చందురునిఁబోలు మోముగలదానా ! లోకానన్దకరః - అపి - లోక = జనులకు, ఆనన్ద= సంతసమును, కరోఽపి=కలుగఁజేయువాఁడయినను, చన్ద్రమాః=చంద్రుఁడు, వైరాయతే = విరోధించుచున్నాఁడు. కిఞ్చ=మఱియు, అయం = ఈ,

కోకిలకలాలాపః=కోయిలలయొక్క యింపయి యవ్యక్తమధురమయిన కూఁత, విలాప ఉదయం = దుఃఖముతోఁగూడిన పలు తెఱఁగులగుమాటల పుట్టు కను, వితనోతి=మీఁదుమిక్కిలి కలిగించుచున్నది. ఆరామ...నిలాః - ఆరామ=తోఁటలయందలి, మన్దఅనిలాః=చిన్నని వాయువులు, ప్రాణాన్ - ఏవ= (నా) ప్రాణములనే, నితరాం=మిక్కిలిగా, హరన్తి=కొంపోవుచున్నవి.

తా. ఓచెలీ! నాప్రియుఁడు దేశాంతరమునకుఁ బోవఁ బ్రయత్నపడఁగా, నాకుఁగడు వగపొడముచున్నది. ఓచంద్రవదనా! చందురుఁడు లోకులకెల్ల సంతసముఁ గల్గించువాఁ డయ్యు, నాయెడఁ బగవూనియున్నాఁడు. కోకిలములకూఁత విన్నమాత్రాననే 'నే నెట్లు లీవిరహతాపం బోర్వఁగలుగుదునా' యని వెతగలుగుచున్నది. ఈయుద్యానమందలి మందమారుతములు నాప్రాణములనే కొంపోవుచున్నట్టులున్నవి! నేనెట్టు లీవిరహంబు సైరింపఁగలను! చెప్పుము. అని శృంగారము విప్రలంభము. నాయిక ప్రోషితభర్తృక.

పత్యౌ దేశాన్తరప్రయాణాయ సన్నద్ధే సతి ఖేదాకులా నాయికా సఖీ మాహ:—

కాన్త ఇతి.—కాన్తః ప్రియః, దూరదేశం యాస్యతి గమిష్యతీతి హేతోః= 'ఇతి హేతుప్రకరణ ప్రకాశాది సమాప్తిష్వి' త్యమరః, మే మమ, చిన్తా విచారః, పర మతిశయితం యథా తథా, జాయతే, మహాన్ విచారో భవతీత్యర్థః; హే చన్ద్రవదనే, చన్ద్రమాః, లోకస్య జగతః, జగద్వర్తిప్రాణిజాతస్యేతి యావత్, యద్వా లోకాః, జనాః తేషా మానన్దకరోఽపి * 'లోకస్తు భువనే జనే' ఇత్యమరః, వైరాయతే వైరం కరోతి, ఆనన్దకరత్వం విహాయ దుఃఖకరో భవతీత్యర్థః * 'శబ్దవైర కలహాభ్ర కణ్వ మేఘేభ్యః కరణే' ఇతి వైరశబ్దాత్ క్యజి తఙ్: కిం చ - అయం శ్రూయమాణః, కోకిలానాం, కలాలాపః అవ్యక్త మధురకూజితం

'కల మప్యుక్తముభయరభ్యనా స్యా ద్వాచ్యలిఙ్గకమ్.' ఇతి నా., విలాపః మనఃఖేన ప్రయుక్తో వివిధోక్తిః * 'విలాపః పరిదేవన మి' త్యమరః, త ద్దాయకం, వికసోతి, కోకిలకలాలాపశ్రవణేన మమ విలాపః ప్రాదుర్భవతీ త్యర్థః; ఆరామసమస్తానిలా ఉపవనమన్దమారుతాః, నితరాం భృశం, ప్రాణా నేవ హరన్తి - నకేవలం చన్ద్రాదివదార్తిమాత్రం కుర్వన్తీ త్యేవకారార్థః, హన్తేతి విషాదే- 'హన్త హర్షే విషాదేచ వాక్యారమ్భానుకమ్పయోః.' ఇతి నా. అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తిమాత్రేణ చిన్తాదికార్యోదయవర్ణనాత్ * అతిశయోక్తిభేదః, 'చపలాతిశయోక్తిః స్యాత్ కార్యే హేతుప్రసక్తిజే.' ఇతి లక్షణాత్; లోకానన్దకరోఽపి వైరం కరోతీతి ప్రత్యక్రియయో ర్విరోధస్య అపరిహారప్రదర్శనాత్ * విరోధాలఙ్కారః. అత్రచిన్తాదిప్రతిపాదనాత్ * విప్రలమ్భశృఙ్గారః, తదుక్తం శృఙ్గారతిలకే- 'సంభోగో విప్రలమ్భశ్చ ద్విధా శృఙ్గార ఇష్యతే, సంయుక్తయోస్తు సంభోగః విప్రలమ్భో వియుక్తయోః.' ఇతి. తత్ర విప్రలమ్భః పఞ్చవిధః, తథా చాహుః-'అయోగో విరహో మానః ప్రవాసః శాప ఇత్యపి, విప్రలమ్భస్య తస్యైతే హేతవః పరికీర్తితాః.' ఇతి. అయం తు * ప్రవాస విప్రలమ్భ శృఙ్గారః - 'దేశాన్తరే స్థితిర్యా తు ప్రవాసః స ప్రకీర్తితః, కార్శ్య పాణ్డిమ నిశ్వాస చిన్తా దైన్యాశ్రు గద్గదాః, లమ్బాలకత్వ మిత్యాద్యా అనుభావాః ప్రకీర్తితాః,' ఇతి. ప్రవాసశ్చ త్రివిధః - భావీ భవన్ భూతశ్చ; ప్రవాసోఽత్ర భావీ; ప్రవాసస్య నిశ్చితత్వేన భర్తుః ప్రోషితకల్పత్వా దియ మష్టవిధనాయికానాం మధ్యే పరిగణితా ప్రోషితభర్తృకా నామ నాయికా:-'దేశాన్తరగతే కాన్తే దేహసంస్కారవర్జితా, చిన్తాదైన్యాశ్రు కార్శ్యాదైర్యుక్తా ప్రోషితభర్తృకా.' ఇతి. శృఙ్గారనాయికానామష్టవిధత్వమ్ ఆలఙ్కారికైః ప్రతిపాదితమ్: 'ఏతాః పునరవస్థాభి రష్టధా స్యు ర్యథోచితం, స్వాధీనపతికా చాపి, తథా వాసకసజ్జికా, విరహోత్కణ్ఠితా విప్రలబ్ధా ప్రోషితభర్తృకా, కలహాన్తరితా చాభిసారికా చైవ ఖణ్డితా.' ఇతి. మతాన్తరే త్వేషా భర్తుః ప్రవాసనిశ్చ

యమాత్రేణ ఖేదాకులత్వాత్ ప్రవత్స్యత్పతికానామ నవమీ నాయికా; తథా చోక్తం రసమఞ్జర్యామ్:—"యస్యాః పతిరగ్రిమక్షణే దేశాన్తరం యాస్యత్యేవ సా ప్రవత్స్యత్పతికా-అస్యా శ్చేష్టాః కాకువచనకాతర ప్రేక్షణ గమనవిఘ్నోపాయదర్శన నిర్వేద సన్తాప సమ్మోహ నిశ్వాస బాష్పాదయః"ఇతి.అస్యాః స్వాధీనపతికాదిష్వష్టస్వన్తర్భావ స్తత్రైవ పరాస్తః.— 'అగ్రిమక్షణే నిశ్చితదేశాన్తరగమనే ప్రేయసి ప్రవత్స్యత్పతి కాపి నవమీ నాయికా భవితు మర్హతి; అస్యాః ప్రోషితభర్తృకాయాం విప్రలబ్ధాయాం చ నాన్తర్భావః, భర్తృసన్నికృష్టత్వాత్; న చ కలహాన్తరితాయా మన్తర్భావః, కలహాభావాత్,అనవమానితపతిత్వా చ్చ; నాపి ఖణ్డితాయామన్తర్భావః, ప్రియస్యాన్యోపభోగచిహ్నితస్యానాగమనాత్, ప్రియాయాః కోపదర్శనాభావా చ్చ; నాపి విరహోత్కణ్ఠితాయా మన్తర్భావః, భర్తృసన్నిధివర్తిత్వాచ్చ; నాపి వాసకసజ్జికాయా మన్తర్భావః, వాసకనియమాభావాత్, సజ్జీకరణాభావా చ్చ, నిర్వేదదర్శనా చ్చ; నాపి స్వాధీనపతికాయా మన్తర్భావః అగ్రిమక్షణే సఙ్గవిచ్ఛేదదర్శనా చ్చ, వ్రజ న్నపి పతిః స్వాధీనపతికయా౽ నిరుధ్యతే, అన్యథా భర్తృస్వాధీనత్వ మేవ భజ్యతే; నా ప్యభిసారికాయా మన్తర్భావః, అభిసరణోత్సవాభావాత్, సంతాప దర్శనా చ్చేతి యుక్త ముత్పశ్యామః." ఇతి.

నవకిసలయతల్పం కల్పితం తాపశాన్త్యై
కరసరసిజసఙ్గాత్ కేవలం మ్లాపయన్త్యాః,
కుసుమశరకృశానుప్రాపితాఙ్గారతాయాః
శివ శివ! పరితాపం కో వదేత్ కోమలాఙ్గ్యాః! 9

అవ. విరహిణియగు నొకకామినియొక్క దురవస్థఁ జూచి, జాలి నొందిన యొకచెలి యిట్లు చెప్పుచున్నది:—

టీ. తాపశాన్త్యై = విరహతాపముయొక్క నివృత్తికై, కల్పితం= వేయఁబడిన, నవకిసలయతల్పం - నవ=క్రొత్త (అప్పుడె చిగిరించిన), కిస లయ=చిగుళ్లచే నేర్పఱపఁబడిన, తల్పం=పాన్పును, కర...వలం - కరసర సిజ=తామరపువ్వులంబోలు చేతులయొక్క, సఙ్గాత్ - కేవలం=తాఁకుడు వలనమాత్రమే, ప్లాపయన్త్యాః=వాడ్చుచున్న, కుసు...తాయాః - కుసుమ శర=మన్మథుఁడను, కృశాను=అగ్నిచేత, ప్రాపిత=పొందింపఁబడిన, అఙ్గార తాయాః = నిప్పగుటగలదియు నైన, కోమలాఙ్గ్యాః = తిన్నని శరీరముఁగల దగు నాచామయొక్క, పరితాపం=విరహతాపమును, శివశివ=అబ్బబ్బా, కః=ఎవఁడు, వదేత్=చెప్పును. ఎవఁడును నావిరహిణి పడునట్టి వియోగ తాప మింతమాత్రమని వర్ణింపఁజాలఁడు అని. "కోమలాంగి" అనుటచే ఈనాయిక విరహతాప మేమాత్రము నైరింపఁ జాల దని సూచిత మగు చున్నది.

తా. సులభము.

విరహిణీదుర్దశాదర్శనజనితఖేదస్సఖీ కాచి దాహ.—

నవేతి.—తాపశాన్త్యై దేహతాపనివృత్త్యై, కల్పితం రచితం, నవ కిసలయానాం బాల పల్లవానాం, తల్పం తన్మయీం శయ్యాం * 'తల్పం శయ్యాట్టదారేష్వి' త్యమరః, కర సరసిజ సఙ్గాత్ కేవలం పాణి పద్మ యోగా దేవ, ప్లాపయన్త్యాః ప్లానం కుర్వత్యాః కుసుమశరో మన్మథః- స ఏవ కృశాను రగ్నిః - తేన - ప్రాపితా అఙ్గారతా యస్యాః సా - స్మర జ్వరతప్తాయా ఇత్యర్థః, కోమలాఙ్గ్యాః పరితాపం కో వదేత్ కో నామ జనోవక్తుం శక్నుయాత్ - న కోఽపీ త్యర్థః * 'శ కి'తి శక్యర్థే లిఙ్, శివ శివే త్యుక్తిః ఖేదాతిశయాత్-[కుర్వన్తి హి శివనామకీర్తనం భయశోకా దిషు - తథా పాద్మే వచనమ్ - 'ఆశ్చర్యేఽపి భయే శోకే క్షుధితే నామ వా మమ, వ్యాజేన వా స్మరే ద్యస్తు మమ సాయుజ్య మాప్నుయాత్.' ఇతి - తథా ప్రయుజ్యతే కవయః: 'శిలా కమ్పం ధత్తే శివ శివ వియుక్తే కఠినతా, మహో నారీచ్ఛాయా మవతి వనితారూప మయతే.' ఇ త్యాశ్చ

క్త్యే ప్రయోగః - 'గణయతి కరుణాపరాఙ్ముఖోఽసౌ శివ శివ తాన్యపి
వాసరాణి వేధాః.' ఇతి ఖేదే ప్రయోగః.] అత్ర హస్తస్పర్శమాత్రేణ
కిసలయతల్పస్య మ్లానత్వాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధాభిధానాత్ * అతిశ
యోక్తిభేదః - 'సంబన్ధాతిశయోక్తిః స్యాదయోగే యోగకల్పనమ్.'
ఇతి లక్షణాత్ ; తథా మన్మథే నాయికాయాం చ అగ్నిత్వ స్యాఙ్గారత్వ
స్య చ ఆరోపాత్ * రూపకాలఙ్కారః-తదుక్తమ్ - 'ఆరోపవిషయస్య
స్యా దతిరోహితరూపిణః, ఉపరఞ్జక మారోప్యమాణం తద్రూపకం మతమ్.'
ఇతి ; తథామ్లాపయన్త్యా ఇతి ప్రథమవిశేషణస్యార్థం ప్రత్యుత్తరవిశేషణ
స్యార్థో హేతుత్వేనోపాత్త ఇతి ఏకం * పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గ
మలఙ్కారః-విశేషణద్వయార్థ స్యాపి పరితాపకథన స్యాశక్యతాం ప్రతి
హేతుత్వాత్ * అనేక పదార్థహేతుక మపరం కావ్యలిఙ్గమ్ - 'హేతో
ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గ ముదాహృతమ్.' ఇతి ; ప్రథమకావ్యలిఙ్గ
స్యాతిశయోక్తి రూపకసాపేక్షత్వాత్ * విజాతీయసంకరః, ద్వితీయ
కావ్యలిఙ్గస్య తృతీయసాపేక్షత్వాత్ * సజాతీయసంకరః ; కోమలాఙ్గ్యా
ఇతి విశేషణస్య తీవ్రతాపాసహత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరాలం
కారః - 'అలంకారః పరికరః సాభిప్రాయే విశేషణే.' ఇతి లక్షణాత్ ;
తేన చ సుకుమారాఙ్గశాలిత్వేనాతితీవ్రత్వేన ఘటనానర్హయో ర్నాయి
కాసంతాపయో ర్ఘటనా జాతేతి విరూపఘటనాత్మకో *విషమాలంకారః
ప్రతీయత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః ; కర సరసిజ సఙ్గా దిత్యు
పమాయాః పరికర స్యాతిశయోక్త్యాదిచతుష్టయస్య చ పరస్పర నైరపే
క్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

అత్ర * తాపో నామ షష్ఠీ మన్మథావస్థా-తథా చోక్తం సాహిత్య
చిన్తామణౌ - 'చక్షుఃప్రీతి శ్చిన్తా సంకల్పో గుణనుతిః క్రియాద్వేషః,
తాపో లజ్జాత్యాగోన్మాదౌ మూర్ఛా మృతి ర్దశావస్థాః.' ఇతి. తాపలక్షణం
చ తత్రైవ : 'తత్ప్రాప్తే ర్విప్రకర్షేణ తాపః స్యాత్ కామజో జ్వరః.'
ఇతి-'వైవర్ణ్య మశ్రు వైస్వర్యం శయనే పరిలుణ్ఠనం,నిశ్వాసముఖశోషాద్యా

అనుభావా స్తదుద్భవాః.' ఇతి; ద్వాదశావస్థాపక్షే తు * సంజ్వరో నామ నవమీ మన్మథావస్థా - యథాహ విద్యానాథః - 'చక్షుః ప్రీతి ర్మన స్సఙ్గో సంకల్పోఽథ ప్రలాపితా, జాగరః కార్శ్య మరతి ర్లజ్జాత్యాగోఽథ సంజ్వరః, ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ చరమం మరణం విదుః, అవస్థా ద్వాదశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః.' ఇతి. సంజ్వరలక్షణ మపి తేనైవోక్తం * 'తాపాధిక్యం జ్వరో మతః.' ఇతి-పక్షద్వయ మిదం భావప్రకాశే వ్యక్తమ్: 'దశధా మన్మథావస్థా భవే ద్ద్వాదశధా పునః.' ఇతి అత్రావస్థాప్రతిపాదనాత్ * అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః-తథా చాహుః- 'సంప్రాప్తః ప్రాగభావో యస్త మయోగం ప్రచక్షతే, క్రమేణ ధర్మత స్తత్ర తన్మతే రతి రీరితా.' * రతిలక్షణం తు భావప్రకాశే - 'సంపన్నైశ్వర్యసుఖయో రశేషగుణయుక్తయోః, నవయౌవనయోః శ్లాఘ్యప్రకృత్యోః శ్లాఘ్యరూపయోః, నారీపురుషయో స్తుల్యా పరస్పరవిభావితా, స్పృహాహ్వయా చిత్తవృత్తి రతిరిత్యభిధీయతే.' ఇతి. అవస్థాభి స్తద్వృద్ధిక్రమ స్త్వేవ మభిగన్తవ్యః—రమ్యాలమ్బనదర్శనేన అభిలాషతః ప్రథమం చక్షుఃప్రీతిః ప్రజాయతే, తతో మనస్సఙ్గః, తతః సంకల్పః, సంకల్పితే వస్తున్యాదరాతిశయేన గుణనుతిః, తత్త్రైవానురక్తచిత్తతయా అన్యత్ర క్రియాద్వేషః, తస్యాతిశయేన తాపః, తత్ప్రకర్షాసహిష్ణుత్వేన లజ్జాత్యాగః, తేన బుద్ధిశైథిల్యే సత్యున్మాదః, తేన బలక్షయే సతి మూర్ఛా, తదుద్రేకేణ మరణం, సంభవతి. ఇమా అవస్థాః అయోగవిప్రలమ్భే ప్రాయేణ భవన్తి, క్వచి త్ప్రవాసవిప్రలమ్భాదావపి.

శేతే శీతకరోఽమ్బుజే కువలయద్వన్ద్వాద్వినిర్గచ్ఛతి
స్వచ్ఛా మౌక్తికసంహతిర్ధవళిమా హైమీం లతామఞ్చతి,
స్పర్శాత్ పఙ్కజకోశయో రభినవాయాన్తి స్రజః క్లాన్తతా
మేషోత్పాతపరమ్పరా మమ సఖే, యాత్రాస్పృహాం కృన్తతి.

అవ. నాయకుఁడు దేశాంతరమునకుఁ బయనమై యుండి నిలిపికొని "ప్రయాణమేల నిల్పుకొంటి" వని చెలికానిచే నడుగఁబడి యీక్రింది తెలుఁగున జమత్కారపురస్సరముగా బదులు సెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. శీతకరః=చంద్రుఁడు, అమ్బుజే=కమలమునందు, శేతే=పరుండి యున్నాఁడు, స్వచ్ఛా=తేటయైన, మౌక్తికసంహతిః=ముత్యములరాశి, కువలయద్వన్ద్వాత్=నల్లగలువలజంటనుండి, వినిర్గచ్ఛతి = వెడలివచ్చుచున్నది, ధవళిమా=తెల్లపాఱుట, హైమీం - లతాం=బంగారుపుఁదీఁగెను, అశ్నుతే=పొందుచున్నది, పఙ్కజకోశయోః = తామరమొగ్గలయొక్క, స్ఫురత్త్వాత్ = తాఁకుడువలన, అభినవాః=అప్పుడేతాల్చినట్టి, స్రజః = పువ్వులసరములు, గ్లానతాం=వాడుటను, యాన్తి=పొందుచున్నవి, హేసఖే=ఓచెలికాఁడా, ఏషా=ఈ, ఉత్పాతపరమ్పరా = చెఱుపులను దెలుపు దుశ్శకునములవరుస, మమ=నాకు, యాత్రాస్పృహాం = ప్రయాణమందలి యిచ్ఛను, కృన్తతి=ఛేదించుచున్నది.

తా. (ఆకాశమందుండు చంద్రుఁడు నేలమీఁది కమలమునందుఁ బరుండుటయు, ముత్యములు నల్లకలువలయందుఁ బుట్టుటయు, స్వర్ణపుఁదీఁగ స్వభావసిద్ధమైన పసుపు వన్నెను వదలి తెల్లపాఱుటయు, అప్పుడు గ్రుచ్చిన పువ్వులసరంబులు తామరమొగ్గలతాఁకుటచే వాడిపోవుటయు దుర్నిమిత్తములు. కావున, దుర్నిమిత్తములు పుట్టినప్పుడు ప్రయాణము శ్రేయస్కరముగాదందురు. కావున నే నీయుత్పాతములు పెక్కు లొక్కప్పుడే కలుగుటచేతఁ బ్రయాణము నాపుకొంటిని అని)

వాస్తవార్థము.—అంబుజమందు శీతకరుఁడు పరున్నాఁడు అనఁగా, నాప్రియురాలు నావియోగము సైరింపఁజాలక తనచేతియందు మోమునుంచి కొని వ్యసనపడుచున్నది యని యర్థము. ఇట కువలయద్వంద్వము అనఁగా నల్లకలువలవంటి కన్నుదోయి అనియు, స్వచ్ఛామౌక్తికసంహతిః -

అనఁగా తేటలయిన కన్నీటి బొట్టులని యర్థము. అనఁగా, నాప్రియురాలు నాప్రయాణ సన్నాహమును విన్నదై, కన్నులలోఁ గాటుకయైనఁ బెట్టుకొనక, కన్నీరు నించుచున్నది యని యర్థము. హేమలత యనఁగా పసిఁడి డీఁగవంటి నాప్రియురాలి మేను అని యర్థము. అనఁగా పసిఁడివంటి మేనిడాలుఁగల నాప్రియురాలు నా విరహతాపముచే వెల్లవాఱుచున్నది యని భావము.

తామరమొగ్గలనఁగా స్తనములని యర్థము-అనఁగా, నాప్రియురాలు స్తన మండలమందుఁ దాల్చిన పువ్వులదండలు వాడునట్లుగా విరహతాపము నొందుచున్నది యని భావము. ఈ నాప్రియురాలి యవస్థలనుజూచి, నేను ప్రయాణమును మానుకొంటిని అని నాయకుఁడు చెలికానితోఁ జెప్పెను.

'పూర్వం కృతయాత్రానిశ్చయః సంప్రతి కుత స్తత్సన్నాహా ద్విరమ్య స్థితోఽసీ'తి సుహృదా పృష్టో నాయకః సకౌశలమాహ.—

శీత ఇతి.—శీతాః-కరాః కిరణాః - యస్య సః శీతకరశ్చన్ద్రః, అమ్బుజే, శీతే నిశ్చలత్వేనావతిష్ఠతే, చన్ద్రస్యాకాశాద్భూగతే పద్మే నిపతనమిత్యేకో మహానభూతపూర్వ ఉత్పాతః; తథా, స్వచ్ఛా విమలా, మౌక్తికానాం - సంహతిః సమూహః, కువలయద్వన్ద్వాదుత్పలద్వయాత్, వినిర్గచ్ఛతి విశేషేణ బహి ర్నిర్యాతి, 'కరీన్ద్ర జీమూత వరాహ శఙ్ఖ మత్స్యాహి శుక్త్యుద్భవ వేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరి.' ఇతి రత్నశాస్త్ర ప్రసిద్ధాదుత్పత్తిస్థానాదన్యత్ర మౌక్తికోత్పత్తి రన్య ఉత్పాతః; ధవళిమా ధావళ్యం, హైమీం కనకమయీం, లతామ్, అఞ్చతి ప్రాప్నోతి, నిసర్గేణ పిశఙ్గ్యాః కనకలతాయాః ఆకస్మికవర్ణాన్తరప్రాప్తి రపర ఉత్పాతః; అభినవాః, స్రజః పుష్పమాలికాః, పఙ్కజకోశయోః పద్మకుట్మలయోః - 'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలేఽర్థౌఘే గుహ్యేఽణ్డే శాస్త్రదివ్యయోః, గృహే దేహే పుస్తకౌఘే పేశ్యా మసిపిధానకే.' ఇతి నా., స్పర్శాత్, క్లాన్తతాం మ్లానతాం,

యాన్తి ప్రాప్నువన్తి; అభినవత్వేన పూర్వమమ్లానానామేవ స్రజామస్మిన్వస్తుస్పర్శాదివ పఙ్కిలస్థలవర్తిత్వేన శిశిరయో రపి పద్మకుట్మలయోః స్పర్శాత్ సద్య ఏవ పరిమ్లానత్వం జాయత ఇత్యుత్పాతాన్తరమ్; హే సఖే, ఏషా చన్ద్రపాతాదిరూపా, ఉత్పాత పరమ్పరా-భావ్యనర్థసూచకాని విపరీతాని నిమిత్తాని ఉత్పాతాః - తేషాం పరమ్పరా, మమ, యాత్రాస్పృహాం కృన్తతి ప్రయాణేచ్ఛాం ఛినత్తి * కృతీ ఛేదన ఇతి ధాతో స్తౌదాదికా ల్లట్ * 'శే ముచాదీనా మి'తి నుమాగమః; ఏతా నుత్పాతా స్వీక్ష్య నివృత్తప్రయాణస్పృహోఽస్మి - ఉత్పాతదర్శనే ప్రయాణనిషేధాదితి భావః-మత్ప్రయాణాత్ ప్రాగేవ జాతైః ప్రయాణోత్తరభావినీం కాన్తాయాః చరమదశాం సూచయద్భిః చిన్తాఙ్గవైవర్ణ్యసంతాపై ర్నివర్తితయాత్రాస్పృహోఽస్మీతి వివక్షితార్థః. అత్ర శీతకరామ్బుజ కువలయ మౌక్తిక హేమలతా పఙ్కజకోశ శబ్దాః సాధ్యవసానలక్షణయా క్రమేణ ముఖ హస్త నయన బాష్పబిన్దు మూర్తి స్తన పరాః; అమ్బుజే శీతకరః శేత ఇత్యనేన ముఖస్య హస్తార్పితత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన * చిన్తా వ్యజ్యతే; మౌక్తిక సంహతిః కువలయద్వన్ద్వా ద్వినిర్గచ్ఛతీ త్యనేన గళద్బాష్పబిన్దుపూర్ణనేత్రత్వం ప్రతిపాద్యతే, స్వచ్ఛేతి విశేషణేన బాష్పసంహతేర్నిశ్శేషనివర్తితాఞ్జనత్వం గమ్యతే, తేన బాష్పవృద్ధే రనల్పత్వం ప్రతీయతే, తేన దుఃఖస్యోత్కటత్వం వ్యజ్యతే; ధవళిమా హైమీం లతా మిత్యనేన తాపకృతం వైవర్ణ్యం ప్రతిపాద్యతే - తల్లక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ - 'వైవర్ణ్యం వర్ణభేదః స్యాత్ తాపశోకభయాదిభిః.' ఇతి; స్పర్శాత్ పఙ్కజకోశయో రిత్యాదినా స్తనయుగళసఙ్గమాత్రేణ స్రజః పరిమ్లానత్వం ప్రతిపాద్యతే, తేన విరహతాపప్రకర్షః ప్రతీయతే. అత్ర ప్రియప్రవాసరూపహేతుప్రసక్తిమాత్రేణ చిన్తాదిరూపకార్యస్య వర్ణనాత్ * చపలాతిశయోక్తి రలంకారః; తథా ముఖాదీనాం విషయాణాం స్వవాచక శబ్దానగృహీత్వా చన్ద్రాదివిషయవాచకశబ్దై రేవ ప్రతిపాదనాత్ * భేదేఽప్యభేదకల్పనరూపా అతిశయోక్తిః - 'విషయ స్యానుపాదానా ద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్ర

సాఽతిశయోక్తిః స్యాత్ కవిప్రౌఢోక్తిజీవితా.' ఇతి లక్షణాత్; తథా చన్ద్రిస్యామ్బుజోపరిశయనవర్ణనా ద్ద్రవ్యక్రియయో ర్విరోధ ఇతి * విరోధాలంకారః; హేమలతాయా ధావళ్యప్రతిపాదనా జ్జాతిగుణయో శ్చ విరోధ ఇతి *విరోధాలంకారః కువలయా న్ముక్తాఫలోత్పత్తేః పఙ్కజకుట్మలస్ఫుర్త్యాత్ పుష్పమాలానాం మ్లానత్వసంభవస్య చ ప్రతిపాదనాత్ * అకారణాత్ కార్యోత్పత్తిరూపా విభావనా - 'అకారణాత్ కార్యజన్మ చతుర్థీ స్యా ద్విభావనా.' ఇతి; విరోధభేదయో ర్విభావనాయా శ్చ అభేదాతిశయోక్తిసాపేక్షత్వాత్ తయోః సహాఙ్గాఙ్గిభావేన * సంకరః; విరోధభేదయో ర్విభావనాయా శ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః; అతిశయోక్త్యో రపి తత్రైవ * సంసృష్టిః; నాయకః * అనుకూలః-'ఏకాయత్తోఽనుకూలః స్యాత్ తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః, వ్యక్తాగా నిర్భయో ధృష్టో గూఢవిప్రియకృ చ్ఛఠః.' ఇతి లక్షణాత్; నాయికా * స్వాధీనపతికా - 'స్వాధీనపతికా సా స్యా ద్యాం న ముఞ్చతి వల్లభః.' ఇతి; ప్రవాసప్రసక్తిహేతుకస్య చిన్తాదే ర్వర్ణనాత్ * ప్రవాసవిప్రలమ్భ శృఙ్గారః.

దూతీదం నయనోత్పల ద్వయ మహో! తాన్తం నితాన్తం తవ
స్వేదామ్భఃకణికా లలాటఫలకే ముక్తాశ్రియం బిభ్రతి,
నిశ్వాసాః ప్రచురీభవన్తి నితరాం, హా!హన్త!చన్ద్రాతపే
యాతాయాతవశా ద్వృథా మమ కృతే శ్రాన్తాసి కాన్తాకృతే.

అవ. నాయకునిఁ దోడ్తేరఁబోయి, తానే యతనితోడ విహరించి వచ్చుటయేగాక, నాయకునిరామికై వేఱు మిషపన్నినట్టిదయ్యు మోమునందలి చెమ్మటబొట్లు గలిగిన దూతికను నాయిక చూచి బొజుగుకాని తోడి సంభోగ చిహ్నములను గాంచి, యోర్వలేమిచేఁ దననేర్పు మెఱయఁ బొడుపుమాట లాడుచున్నది:—

టీ. హేదూతి=ఓసి దూతికా! తవ=నీయొక్క, ఇదం=ఈ, నయన ఉత్పలద్వయం=కన్నులనెడి కలువలజత, నితాన్తం=మిక్కిలి, శాన్తం=వాడినది. అహో=ఆశ్చర్యము, స్వేదాంభఃకణికాః=చెమ్మట బిందువులు, లలాట ఫలకే=నొసటియందు, ముక్తాశ్రియం=ముత్యముల కాంతి, బిభ్రతి=ధరించుచున్నవి. నిశ్వాసాః=నిట్టూర్పులు, నితరాం=మిక్కిలి, ప్రచురీభవన్తి=హెచ్చుచున్నవి. హా! హన్త=అక్కటకటా, హేకాన్తాకృతే=ఓసుకుమారమైన యంగముగలదానా, చన్ద్రాతపే=వెన్నెలయందు, వృథా = వ్యర్థముగా, మమకృతే=నానిమిత్తము, యాత ఆయాత వశాత్=(నామగని యింటికి) పోకరాకలవలన, శ్రాన్తా-అసి = శ్రమపడిన దానవు అయితివి.

విశేషార్థము :—"నీనయనోత్పలములు మిక్కిలి వాడినవి" ఇది యాశ్చర్యము. అనుటచేత, కలువలు చంద్రుని కిరణములు సోఁకఁగానే వికసింప వలసియుండఁగా, నీనయనోత్పలములు వెన్నెలలోఁ దిరుగుటచే వాడుపాఱుట కడు వింతగానున్నది యని భావము. "కాన్తాకృతే=సుకుమారాంగీ" "చన్ద్ర ఆతపే" అనుటచేత, సుకుమారమైన శరీరముగల నీకు వెన్నెలసైత మెండతో సమానమైనది యని భావము. "హాహన్త" యని విషాదసూచక పదద్వయము సెప్పుటచే నెక్కువ విషాదమును సూచించెడి. ఆవిషాదము దూతికాశ్రమము చూచుటచేఁ గలిగినది. అదియు వాస్తవమైనది కాదు.

" వృథామమకృతే శ్రాన్తాసి=వ్యర్థముగా నానిమిత్తము శ్రమపడితివి" అనుటచే నాపనిని గూర్చియే నీశ్రమ విఫలమయ్యెనుగాని,నీపనివిషయమున నీశ్రమ సఫలమే యయ్యెనని భావము నావల్లభునిఁ దోడితేరఁబోయిన నీకుఁ గార్యముకాక వచ్చుటయేకాక, రాకపోకలవలని హెచ్చుబడలికచేత సొగసుకత్తెవైన నీకు రూపవైకృతమును గలిగె ననుట పైభావము. నీ యీబడలిక వింతగా నున్నది! ఏలయన,వెన్నెలలో నొకయింటి

నుండి మఱొక్కయింటికిఁ బోయి వచ్చినంతమాత్రముననే యింత శ్రమపుట్టదు. కాన, నీయింతబడలిక నా నాయకుని యింటికిఁబోయి వచ్చుటవలనఁ గలిగినది కాదు. మఱియేమియ నిన, ఈ శ్రమము నావల్లభునితోడి సంభోగపురాయిడివలనఁ గలిగినదే యని వ్యంగ్యార్థము. "కాన్తాకృతే" అని దూత యొక్క సౌందర్యము నెత్తిచెప్పుటచే ఈతప్పు నీదిగాదు. మఱి, అందగత్తెవౌటచే దూతత్వమునకుఁ దగని నిన్ను చపలచిత్తుఁడైననాయకునిఁగూర్చి సందేశముపంపిన నాదే యీయపరాధ మని తన్నుఁ దాను నిందించుకొనుట సూచిత మగుచున్నది.

రూపకోత్థాపితముల నవిరోధాలంకారము. నిదర్శనము, విషమాలంకారమును.

అవ. నాయక మానేతుం గత్వా స్వయ మేవ తేన సాకం విహృత్యాగతాం తదనాగమననిమిత్త మన్య దేవ కిఞ్చిత్ ప్రకటయన్తీం అస్య స్వేదజలకణై శ్చిహ్నితాం దూతికాం విటోపభోగదర్శనేన జాతేర్ష్యా నాయికా చాతుర్యేణ మర్మోద్ఘాటనం కుర్వతి ప్రాహ.—

దూతీతి.—హే దూతి, తవ, ఇదం, నయనే ఏవ ఉత్పలే ఇతి * రూపకసమాసః-తయో ర్ద్వయం, నితాన్తమ్ అత్యన్తం, తాన్తం మ్లానమ్, అహో ఉత్పలస్య చన్ద్రికాయాం మ్లానత్వ మసంభావితం తదప్యధిక మిత్యాశ్చర్యమ్ ; తథా, స్వేదామ్బుః కణికాః లలాట ఫలకే, ముక్తాశ్రియం బిభ్రతి మౌక్తికశోభాం వహన్తి ; స్వేదోఽప్యనల్ప ఏవేతి భావః- 'పరిత్యక్తేఽపి ముక్తః స్యాన్ముక్తా ముక్తాఫలే స్త్రియామ్.' ఇతి నా. ; నిశ్వాసాః, నితరాం, ప్రచురీభవన్తి బహుళాయన్తే- 'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య మదభ్రం బహుళం బ హ్వి' త్యమరః; హే, కాన్తాకృతే రమణీయాకారే, మమ కృతే మదర్థం * కృత ఇతి తాదర్థ్యేఽవ్యయమ్ * 'అర్థే కృతే చ తాదర్థ్యే ద్వయమ ప్యవ్యయ మి' త్యభిధానాత్, వృథా

వ్యర్థం, చన్ద్రాతపే చన్ద్రికాయాం *'ప్రకాశో ద్యోత ఆతపః' ఇత్యమరః-
సుకుమారాఙ్గ్యాస్తవ చన్ద్రికాఽప్యాతపకల్పా జాతేత్యాశయేన ఆతపశబ్దః,
యాతాయాతవశాత్ మద్వల్లభగృహవర్త్మని గతాగతవశాత్, శ్రాన్తాసి,
హాహాస్తేతి పదద్వయోక్తిర్విషాదాతిశయాత్ = విషాదోఽత్ర దూతికాశ్రమ
దర్శనజనితః=సచ మృషాభూతః-కైతవేనాభినీయమానత్వాత్; 'వృథామమ
కృతే శ్రాన్తాసీ'త్యత్ర మత్కార్యం ప్రత్యేవ తవ శ్రమోవిఫలః స్వకార్యం
ప్రతితు సఫల ఏవేత్యర్థః, మద్వల్లభమానేతుం గతాయాస్తవ నకేవల మీప్సి
తాలాభః యాతాయాతజనితశ్రమాధిక్యేన రమణీయాయాస్తవ ఆకృతివైకృ
తమపి జాతమితి వాచ్యార్థః, అద్భుతోఽయంశ్రమః తవ ననాయకగృహ
వర్త్మని యాతాయాతాభ్యా ముత్పన్నః-చన్ద్రికాయాం స్వగృహాత్ గృహాన్త
రంప్రతి సంచారమాత్రేణ తవైతాదృశశ్రమజనకత్వాయోగాత్ - మద్వల్ల
భోపభోగసమ్మర్దజ ఏవేతి వ్యఙ్గ్యార్థః; 'కాన్తాకృతే' ఇతి సౌన్దర్యోద్ఘాటనేన
నాయం తవాపరాధః కింతు సౌన్దర్యశాలిత్వేన దౌత్యానర్హాం త్వాం చపల
చిత్తనాయకం ప్రతి దౌత్యే నియుక్తవత్యా మమైవాపరాధఇత్యాత్మోపా
లమ్భో ద్యోత్యతే; దౌత్యానర్హాః భరతశాస్త్రే ప్రతిపాదితాః-'నోజ్జ్వలం
రూపవన్తంవా నార్థవన్తం నచాతురం,దూతంవాపిహిదూతీంవా బుధఃకుర్యా
త్కదాచన' ఇతి. అత్ర మృషాదరాదిభిః క్రోధేర్ష్యాసూచకాకారగోపనస్యగ
మ్యత్వాత్ అవహిత్థాఖ్యః * సంచారీ భావః-'ఆకారగోపనం ధైర్యలజ్జాదేర
వహిత్థకః, అన్యథా కథనం దృష్టిరన్యథా చ మృషాదరః, విషాదధైర్యైకకృ
తకే తథా భఙ్గశ్చ తద్గుణాః' ఇతి. అత్ర నేత్రయో రుత్పలత్వరూపణాత్*
రూపకాలంకారః, ఉత్పలస్య చన్ద్రికాయాం మ్లానత్వమితి జాతిగుణయో
ర్విరోధ ప్రతిపాదనాత్ *విరోధాలంకారః, స చ రూపకోత్థాపిత ఇతితయో
రఙ్గాఙ్గిభావేన * సంకరః, ముక్తాశ్రియం బిభ్రతీత్యత్ర అన్యధర్మస్యాన్య
యోగసంభవేనశ్రియమివశ్రియమితిసాదృశ్యాక్షేపాత్ * నిదర్శనాలంకా
రః - 'అసంభవద్ధర్మయోగాదుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబిమ్బక్రియాగ
మ్యా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనా' ఇతి, నాయకానయనరూపేష్టానవాప్తిఫూ

ర్వికాయాః శ్రమనిమిత్తాకృతివైకృతరూపానిష్టావాప్తేః సమర్థనాత్ * విషమాలంకారః, లక్షణం తూక్తమ్. అనయోః ప్రాగుక్తాలంకారద్వయస్య చ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః.

అధివసతి వసన్తే మర్తుకామా దురన్తే
నవకిసలయతల్పం పుఞ్జితాంగారకల్పమ్,
విరహమసహమానా చక్రవాకీసమానా
చకితవనకురంగీలోచనా కోమలాంగీ. 12

అవ. వసంతర్తువునందు విరహవేదనను దాళఁజాలక, బలవంతముగా మరణమునొందఁ బ్రయత్నించుచుండు నాయికను జూచి దుఃఖపడుచు నాయిక చెలికత్తె యొకదానితో నిట్లు చెప్పుచున్నది :—

టీ. చక్రవాకీసమానా = పెంటిజక్కవ పిట్టతో సాటియైనదియు, చకిత...చనా—చకిత = భయపడుచున్న, వనకురఙ్గీ = అడవిలేడియొక్క, లోచనా=కన్నులంబోలు కన్నులుగలదియు, కోమలాఙ్గీ=సున్నితమైన మేను గలదియునైన, (నాయికా = నాయిక,) దురన్తే=తుదిని గీడుగలిగించునదైన, వసన్తే=వసంతర్తువునందు, విరహమ్=నాథునియెడఁబాపును, అసహమానా= ఓర్వఁజాలనిదై, మర్తుకామా = చావఁగోర్కిగలదై, పుఞ్జితా...ల్పమ్— పుఞ్జిత=ప్రోగుచేయఁబడిన, అఙ్గారకల్పం=నిప్పుతోసమానమైన, నవకిసలయ తల్పం—నవ=క్రొత్త, కిసలయ=చిగుళ్లతో నేర్పఱచిన, తల్పం=పాన్పును, అధితిష్ఠతి=ఎక్కుచున్నది.

తా. "ఓ చెలీ! చక్రవాకముంబోలినదియు, వెఱచినయడవి యాఁడు జింకకన్నులవంటికన్నులు గలదియు, సున్నితపుమేను గలదియునైన నాప్రియసఖియగు నొకకాంత వసంతకాలము

రాఁగానే, తనప్రియుని నెడఁబాసి యుండఁజాలక, మరణమే శరణముగాఁ దలఁచి, నిప్పుకల ప్రోవుమాడ్కిఁ దోఁచుచున్న చిగురుటాకులపాన్పు నెక్కుచున్నది! చూచితివా!"

"చక్రవాకీసమానా" యనుటచేత వెంటి జక్కవవలెనే ప్రియుని వియోగమును సైరింపరానిది యని భావము. "కురఙ్గీ" అని స్త్రీలింగ గ్రహణముచే స్వభావముచేఁ జపలమైన నేత్రములు గలది యని భావము. అందుకు"వనకురఙ్గీ"అనుట భయాతిశయద్యోతకము. మఱి యది 'చకిత'మైన యెడల నిఁక దానిభయము చెప్పఁదరముగాదు. ఈమూఁడుపదములును లేడి యొక్క - లోచనములయొక్క చాంచల్యాతిశయమును సూచించుచున్నవి. అనఁగా నింతటి సౌందర్యశాలినియగు సఖిని మఱియొక్కతె నిఁక నేఁజూడఁ బోవునది లేదని భావము.

"కోమలాఙ్గీ" అనుటచేత నాయికయొక్క సున్నితమైన యంగము తీవ్రమైన విరహతాపము నోర్వఁజాలనిది గానఁ జిగుళ్ల నెడి నిప్పుకలపాన్పు నెక్కినతోడనే మృతినొందఁ గలదని భావము. "దురన్తే" యనుటచేత మలయమారుతము, కోకిలల కూఁతలు మొదలగు కామోద్దీపనములయిన సామగ్రు లుండుటచేత, వసంతఋతువు తుది ముట్టఁగడపుట నాయికకిఁ గష్ట మని భావము.

"పుఞ్జితాఙ్గారకల్పమ్" చిగురుటాకుల పాన్పునకు వర్ణసామ్యము చేతను, సంతాపకరత్వముచేతను ప్రోఁగు చేయఁబడిన నిప్పుకలసామ్యము చెప్పఁబడినది. కావుననే విరహిణీజనుల ప్రాణవియోగము గలిగించుటయందు సామర్థ్యము గల దని భావము.

ఇందలి నాయిక ప్రోషితభర్తృక, చకితకురంగీలోచన, కోమలాంగి యను విశేషణద్వయముచే నాయిక పద్మినీజాతియందుఁ బుట్టినది యని సూచితమగుచున్నది.

వసన్తసమయే సంవర్ధమానవిరహవేదనాసహనసామర్థ్యాభావేన బలాచ్చరమదశాముపయాతుం ప్రయతమానాం నాయికాం విలోక్య శోచన్తీ తస్యాః ప్రియసహచరీ కాఞ్చిదాహ:—

అధివసతీతి.—చక్రవాకీసమానా చక్రవాకీవ ప్రియే గాఢానురాగేత్యర్థః. చకితా భీతా-యా-వనకురఙ్గీ కాననహరిణీ-తస్యాఇవ లోచనే యస్యాః సా తథోక్తా-కురఙ్గీతి స్త్రీవ్యక్తిగ్రహణం తస్యావనసంబన్ధిత్వేన కథనం చ భయస్యాతిశయం ప్రదర్శయితుం-తత్ప్రదర్శనం తు కురఙ్గీలోచనయోశ్చాఞ్చల్యశాలితాద్యోతనద్వారా నాయికానయనరామణీయకప్రత్యాయనార్థమ్-ఏతాదృశసౌన్దర్యశాలినీ సఖీభూయః క్వాపి న ద్రక్ష్యతే ఖల్వితి భావః, కోమలాఙ్గీ సుకుమారగాత్రీ నాయికా - వరసౌకుమార్యశాలినోఽఙ్గస్య తీవ్రతాపానర్హత్వాత్పల్లవాఙ్గారశయ్యాధిరోహణక్షణఏవ మరిష్యతీతిభావః, దుష్టః అన్తోఽవసానం యస్య సః దురన్తః - మన్దానిలకోకిలాలాపాది కామోద్దీపనసామగ్రీశాలితయాపి యోగినామప్రాప్యపారేతస్మిన్వసన్తే, విరహమసహమానా, మర్తుం ప్రాణాన్విహాతుం - కామోఽభిలాషో యస్యాః సా తథోక్తా * 'తుంకామమనసోరపీ'తి మకారలోపః - తదా తతోఽన్యస్య దుఃఖసాగరనీరనిస్తారోపాయస్యాభావాదితి భావః, పుఞ్జితః రాశీకృతః-స చాసావఙ్గారశ్చేతి పుఞ్జితాఙ్గారః - జాతావేకవచనమ్ - ఈషదసమాప్తః పుఞ్జితాఙ్గారః పుఞ్జితాఙ్గారకల్పం తత్ * ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్రత్యయః-యద్వా - మాస్తు జాతావేకవచనం * 'సుపో ధాతుప్రాతిపదికయో' రితి బహువచనస్య లుక్ - పునస్తద్ధితోత్పత్తౌ విశేష్యానురోధేనైకవచనస్య సంభవాత్ - ఆకారేణ సంతాపకరత్వేన చ జ్వలదఙ్గారరాశిసదృశమిత్యర్థః - విరహిణీప్రాణవియోజనసామర్థ్యసంపన్నమితి భావః - నవకిసలయతల్పం - తరుణపల్లవమయీం శయ్యామ్, అధివసతి అధితిష్ఠతి * 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి వసతేరాధారస్య కర్మత్వమ్. అత్ర మరణోద్యోగవర్ణనాత్ * మృతిర్నామచరమా మన్మథావస్థా - 'స్మరార్త్యా మరణోద్యోగో మృతిరిత్యభిధీయతే' ఇతి. ఇహ పుఞ్జితాఙ్గారకల్పమిత్యత్ర అను

పాత్తధర్మా తద్ధితగతా ఆర్థీ లుప్తా, చక్రవాకీసమానేత్యత్ర అనుపాత్తధర్మా
సమాసగతా ఆర్థీ లుప్తా, కురఙ్గీలోచనేత్యత్ర అనుపాత్తధర్మవాచకోప
మాన లుప్తా, * ఉపమాత్రయస్య పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః. ప్లుష్టి
తాఙ్గారకల్పమితి తల్పవిశేషణస్య ప్రాణహరణసామర్థ్యాభిప్రాయ గర్భ
త్వాత్ * పరికరః, స చ తద్ధితగతోపమయా సంగృహీత ఇతి ద్వయోరంగా
ఙ్గిభావేన సంకరః, చకితవనకురఙ్గీలోచనా కోమలాఙ్గీతి నాయికావిశేషణ
ద్వయస్యాపి సాభిప్రాయత్వాదన్యః * పరికరః, తస్యచ ప్రాగుక్తాలంకార
చతుష్టయేన సహ * సంసృష్టిః, చక్రవాకీసమానేతి నాయికావిశేషణార్థ
స్య దురన్త ఇతి వసన్తవిశేషణార్థస్యచ విరహాసహనప్రయుక్తం మరణోద్యో
గం ప్రతి హేతుత్వాత్ * కావ్యలిఙ్గమలంకారః, సచ చక్రవాకీసమానేతి
సమాసగతోపమయా పుష్టితాంగారకల్పమిత్యుపమాసంకీర్ణపరికరేణ చ పరి
పోషం ప్రాపిత ఇతి చతుర్ణాం * సంకరః, నాయికాశ్రయస్య ప్రవాసవిప్ర
లమ్భశృంగారస్య సన్నికృష్టకరుణరసం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ * రసవదలంకారః,
ప్రతిపాదమేకైకస్య వర్ణస్య ఖణ్డద్వయాన్తర్గతత్వేన ఆవృత్తత్వాత్ *
వృత్త్యనుప్రాసభేదః, అనయోః ప్రాగుక్తానాం చ * సంసృష్టిః. కరుణరసలక్ష
ణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ. — 'ధర్మనాశోఽర్థనాశశ్చ బాన్ధవేష్టధన
క్షయః, వధో బన్ధశ్చ దారిద్ర్యం పదభ్రంశః పరాజయః, దేవోపఘాత
ధిక్కారో వ్యాధిః శాపోఽభిశంసనం, ఇత్యాద్యాలమ్బనం దృష్టమను
భూతం శ్రుతం చ వా, యస్య చోద్దీపనం జ్ఞేయమాలమ్బనగుణాదికం, కేశ
పాశాఙ్గసంస్కారవైధుర్యం స్రస్తగాత్రతా' శిరశ్చోదఞ్చితం చాధోముఖం
పరివిలోకితం, రక్తాభోముఖరాగశ్చ సబాష్పా మన్థరా చ దృక్, భూపా
తో ముఖశోషశ్చ బాహుపాద విమర్దనం, విన్యాసో హస్తయోర్మూర్ధ్ని నిశ్వా
సోచ్ఛ్వాసదీర్ఘతా, ఉరశ్శిరోముఖస్యాపి తాడనం లుణ్ఠనం భువి, హాహాకార
స్తథాక్రన్దో విలాపః పరిదేవనం, భావాస్తమ్భాదయః సర్వే భవేయురను
భావకాః, ఉత్తమాధమమధ్యేషు యథాయోగం భవన్త్యమీ, నిర్వేదో దైన్య
మాలస్యమున్మాదవ్యాధిసుప్తయః, నిద్రా మోహః శ్రమోగ్లానిశ్చిన్తా మర

ణచాపలే, వివాదో జాడ్యమాత్సుక్యం శఙ్కాస్మృతిరపస్మృతిః, స శోక స్థాయిక స్తస్మి కరుణోరసఇష్యతే' ఇతి. శోకలక్షణమపి తత్రైవోక్తమ్ - 'ఇష్టనాశాదిభిర్దుఃఖప్రకర్షః శోకఉచ్యతే, అశ్రుభూలుణ్ఠనస్వాఙ్గతాడనా ద్యనుభావభాక్.' ఇతి. నాయికా * ప్రోషితభర్తృకా - లక్షణం తూక్తమ్, చకితవనకురఙ్గీలోచనా కోమలాఙ్గీతి విశేషణద్వయేనాస్యాః * పద్మినీత్వం సూచ్యతే - తల్లక్షణం తు రతిరహస్యే-'కమలముకుళమృద్వీఫుల్లరాజీవగన్ధా సురతపయసి యస్యాః సౌరభం దివ్యమఙ్గే, చకితమృగదృగాభే ప్రాన్తరక్తే చనేత్రే స్తనయుగళమనర్ఘం శ్రీఫలశ్రీవిడమ్బి. తిలకుసుమసమానాం బిభ్రతీ నాసికాయాం ద్విజగురుసురపూజాశ్రద్దధానా సదైవ, కువలయదళకాన్తిః కాపి చాంపేయగౌరీ వికచకమలకోశాకారకామాతపత్రా. వ్రజతి మృదు సలీలం రాజహంసీవ తన్వీ త్రివలిలలితమధ్యా హంసవాణీ సువేషా, మృదు శుచి లఘు భుఙ్క్తే మానినీ గాఢలజ్జా ధవళకుసుమవాసోవల్లభా పద్మినీ స్యాత్.' ఇతి.

నైష్ఠుర్యం కలకణ్ఠకోమలగిరాం పూర్ణస్య శీతద్యుతే
స్తీగ్మత్వంబత దక్షిణస్య మరుతో దాక్షిణ్యహానిశ్చతామ్,
స్మర్తవ్యాకృతిమేవ కర్తు మబలాం సన్నాహమాతన్వతే
తద్విఘ్నః క్రియతే తృణాదిచలనోద్భూతై స్త్వదా ప్తిభ్రమైః.

అవ. నాయకుఁడు వచ్చువేళ యించుక దాఁటిపోఁగా, మదన పీడిత యైన నాయికచేఁ బంపఁబడిన దూతి నాయకునితో నిట్లు చెప్పుచున్నది:—

టీ. కలకణ్ఠకోమలగిరాం - కలకణ్ఠ = కోయిలలయొక్క, కోమల = ఇంపయిన, గిరాం = కూఁతలయొక్క, నైష్ఠుర్యం=కఠినత్వమును, పూర్ణస్య = నిండిన, శీతద్యుతేః = చంద్రునియొక్క (చల్లని కిరణములు గలవాఁడు,

అని వ్యు.), తిగ్మత్వం = చుఱుకుదనమును, దక్షిణస్య-మరుతః=దక్షిణదిక్కు-నుండివచ్చెడి మలయమారుతముయొక్క, దాక్షిణ్యహానిశ్చ = కనికరము లేమియు, అబలాం = బలిమిలేనిదైన యీ నాయికను, స్మర్తవ్యాకృతి మేవ=తలఁచికొనఁ దగిన శరీరము గలదానినిగానే (కంటికి కగపడని దానిని గానే), కర్తుం = చేయుటకు, సన్నాహమ్ = యత్నమును, ఆతన్వతే=చేయుచున్నవి. బత = అయ్యో! కష్టము! తృణాదిచల...త్రైః-తృణ = గడ్డి, ఆది= మొదలగువానియొక్క, చలన = కదలుటచే, ఉద్భూత్రైః = పుట్టిన, త్వ... మైః - త్వత్ = నీయొక్క, ఆప్తి = పొందునందలి, భ్రమైః - భ్రాంతుల చేత, తద్విఘ్నైః - తత్ =ఆమరణప్రయత్నమునకు, విఘ్నైః = ఆటంకము, క్రియతే = చేయఁబడుచున్నది.

తా. ఇంపులైన కోయిలలకూఁతలును, కడుఁజల్లనికళల తో వొప్పెడిచంద్రుఁడును, శైత్య సౌరభ్య మాంద్యగుణము లతోఁ గూడినదగుటంజేసి మనోహరంబయిన మలయమారు తంబును నిప్పుడు నీవు తామసించుటచేఁ బ్రతికూలంబులయి యోర్వరానిమరునితాపంబు కలిగించి నాయికయొక్క ప్రాణము లను దీయనే ప్రయత్నించుచున్నవి. అయితే, కాంత వాకిటి తట్టు చూడ్కినిగిడించినదై, నీరాక కెదురుచూచుచు గడ్డిపోఁచ మొదలగునవి కదలినను, నీవు వచ్చుచున్నావను భ్రాంతిచేఁ దలఁచుచు నెట్టకేలకుఁ బ్రాణములను బిగియంబట్టుకొని యు న్నది. ఇఁకమీఁద నీవాలస్యము చేయదువేని, ఇఁక నీవురావని నిరాశ చేసికొని ప్రాణములను వదలును. వేగమేవచ్చి నీయధీన మగుజీవితంబుగల యీనాయికను బ్రతికింపుము. అని.

విప్రలంభశృంగారము వర్ణితమయినది. ఇచట నాయిక విరహోత్కంఠిత. అబల యను విశేష్యము సాభిప్రాయము గనుక పరికరాంకురాలంకారము.

ప్రియతమాగమనసమయే కిఞ్చి దతిక్రాన్తే స్మరార్తయా నాయికయా ప్రేషితా దూతీ నాయక మాహ.—

నైష్ఠుర్యమితి.—కలకణ్ఠాః కోకిలాః - 'కలకణ్ఠ స్తు కోకిలే, హంసే పారావతే చాపి త్రిషు త్వేష కలస్వరే.' ఇతి నా.—తేషాం కోకిలానాం-కోమలగిరః మృదువాచః - తాసాం, నైష్ఠుర్యం పరుషత్వం, తథా, పూర్ణస్య, శీతద్యుతేః చన్ద్రస్య, తిగ్మత్వం తీక్ష్ణత్వం * 'తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తద్వది' త్యమరః, తథా, దక్షిణస్య దక్షిణదిగ్భవస్య, మరుతః వాయోః, దాక్షిణ్యహానిః - దాక్షిణ్యం పరచ్ఛన్దానువృత్తిః - తస్య హాని శ్చ - 'దక్షిణః సరళే యామే పరచ్ఛన్దానువర్తిని, అపసవ్యే త్రిష్వయం తు దేయభేదే దిశి స్త్రియామ్.' ఇతి నా., తాం ప్రకృతామబలాం - బలహీనత్వాద్దేహమాత్రం విద్యతే - మృదుః సర్వత్ర బాధ్యత ఇతి న్యాయాదితి భావః, స్మర్తవ్యాకృతిమేవ న తు దర్శనయోగ్యాకృతిం, కర్తుం సన్నాహమ్, ఆతన్వతే కుర్వన్తి - చరమదశామేవ ప్రాపయితుం ప్రయతన్తే ఇత్యర్థః, బతేతి ఖేదే - సౌమ్యా అపి విపరీతాః సన్తః అబలాం మారయితుం సన్నహ్యన్తీతి ఖేదః - యద్వా బతేతి విస్మయే - కోమలానాం నిష్ఠురత్వం శీతస్య తిగ్మత్వం దక్షిణస్య దాక్షిణ్యాభావశ్చేతి విపరీతధర్మదర్శనాద్విస్మయః - 'ఖేదానుకమ్పా సంతోష విస్మయామన్త్రణే బత.' ఇత్యమరః, కిం తు, తృణాదీనాం చలనేన - ఉద్భూతై రుత్పన్నైః, త్వదాప్తిభ్రమైః త్వత్ప్రాప్తిభ్రాన్తిభిః, తస్య మారణప్రయత్నస్య - విఘ్నః, క్రియతే కోమలాః కోకిలాలాపాః అత్యన్తశీతలసకలకళాశాలీ చన్ద్రః శైత్య మాన్ద్యసౌరభ్య సంపన్నతయా మనోహరో మలయమారుతశ్చ సంప్రతి త్వయి విలమ్బమానే విపరీతా భూత్వా దుస్సహవేదనోత్పాదనేన నాయికాప్రాణహరణోద్యోగమేవ కుర్వన్తి. కిం తు కాన్తా ద్వారే దత్తదృష్టిః త్వదాగమనం ప్రతీక్షమాణా తృణాదిచలనేఽపి భ్రాన్తివశేన క్షణేక్షణే త్వామేవాగతం మన్యమానా కథఞ్చిదాశయా ప్రాణానవలమ్బ్య వర్తతే. ఇతి వివక్షితార్థః, ఇత ఊర్ధ్వం భవదాగమనస్య విలమ్బే సతి నైరాశ్యేన ప్రాణాన్

పరిత్యజేత్ - శీఘ్రమాగత్య త్వదధీనజీవితాం తాముపజీవయేతి భావః. అత్ర వివక్షితార్థస్య భఙ్గ్యన్తరేణాభిధానాత్ * పర్యాయోక్తిభేదః, తథా కోమలా అపి నిష్ఠురా ఇత్యాదివిరోధదర్శనాత్ * విరోధాలంకారః-స చ దక్షిణస్య దాక్షిణ్యహాని రి త్యత్ర శ్లేషసంకీర్ణః - ఇతరత్ర తు శుద్ధః, అబలామితి విశేష్యస్య సాభిప్రాయత్వాత్ * పరికరాఙ్కురాలంకారః - 'సాభిప్రాయే విశేష్యే తు భవే త్పరికరాఙ్కురః.' ఇతి. * విరహవిప్రలమ్భశృంగారః; విరహలక్షణం తు సాహిత్యచిన్తామణౌ - 'కాలక్షేపే తు సంప్రాప్తే కార్యా ద్వ్యాపారత న్త్రతః, ఏకగ్రామస్థయో ర్యూనో ర్విరహః సోఽభిధీయతే, ఔత్సుక్య చిన్తా నిశ్వాస వితర్కాద్యనుభావభాక్.' ఇతి. నాయికాత్ర * విరహోత్కణ్ఠితా - 'చిరయత్యధికం కాన్తే విరహోత్కణ్ఠితోన్మనాః.' ఇతి లక్షణాత్ * ఉత్కణ్ఠా అస్యాః సంజాతా ఇతి. ఉత్కణ్ఠితా - విరహేణోత్కణ్ఠితా విరహోత్కణ్ఠితా; తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ-'విరహేణ కృతోత్కణ్ఠా విరహోత్కణ్ఠితా మతా.' ఇతి; * ఉత్కణ్ఠా నామ వేదనావిశేషః - తథా చాహుః- 'రాగే త్వలబ్ధవిషయే వేదనా మహతీ తు యా, సంశోషణీ చ గాత్రాణాం తా ముత్కణ్ఠాం విదు ర్బుధాః.' ఇతి.

సాస్రే మాకురు లోచనే విగళతి న్యస్తం శలాకాఞ్జనం
తీవ్రం నిశ్వసితం నివర్తయ నవా స్తామ్యన్తి కణ్ఠస్రజః,
తల్పే మాలుర కోమలాంగి తనుతాం హన్తాఙ్గరాగోఽశ్నుతే
నాతీతోదయితోపయానసమయో మాస్మాన్యథామన్యథాః.

అవ. చక్కఁగా నలంకరించుకొని, ప్రియునిరాకకై యెదురుచూచి యతఁడు కార్యవశమున రాకపోఁగా, నణఁపరానిసంతాపముచేఁ గలవరపడుచున్న నాయికనొక నేర్పుకత్తె యగు చెలికత్తె విరహతాపము నోర్చుకొనుటకై యలంకారలోపమును దెలుపుచుఁ జెప్పుచున్నది:—

టీ. కోమలాఙ్గి=ఓ సున్నితమయినదానా! లోచనే = నేత్రములను, సాస్రే=కన్నీటితోఁ గూడినవానినిగా, మాకురు = చేయకుము. న్యస్తం = పెట్టఁబడిన, శలాకాఞ్జనం—శలాకా=పుడకతోఁ బెట్టుకొనఁబడిన, అఞ్జనం=కాటుకయు, విగళతి = కరఁగిపోవుచున్నది. తీవ్రం = ఓర్వరాని, నిశ్వసితం=నిట్టూర్పును, నివర్తయ = మఱలింపుము; ఆఁపుము. నవాః=క్రొత్త, కణ్ఠస్రజః=కంఠములోని పువ్వులదండలు, తామ్యన్తి = వాడుపాఱుచున్నవి. తల్పే=పాన్పునందు, మాలుఠ=పొరలకుము. హన్త=అయ్యో! అఙ్గరాగః = మైపూఁత, తనుతాం=పలుచఁదనమును, అశ్నుతే=పొందుచున్నది, దయితో...యః - దయిత=ప్రియునియొక్క, ఉపయాన=రాకయొక్క, సమయః=వేళ,నాతీతః=మించలేదు. అన్యథా=వేఱుగా, మాస్మ మన్యథాః=తలంపకుము.

తా. ఓనాయకీ! నీవుకన్నుల నీరునింపకుము. కండ్లఁ బెట్టిన కాటుకయంతయుఁ గరఁగిపోవుచున్నది. మెడలోని పూలహారములు వాడునుగాన వేఁడినిట్టూర్పు లూర్పకుము. మైపూఁత పాన్పున కంటికొనిపోవునుగాన, పాన్పుపైఁ బొరలకుము. ఇప్పటికి నీప్రియుఁడువచ్చువేళ మించిపోలేదు. ఒకవేళ మఱియొక నాయికయింటికిఁ బోయియుండునేమో యని తలఁచెదవేమో! అట్టితలపోఁత తలంపకుము. నీనాయకుఁడు తప్పక వచ్చును గనుక నతనిరాక కెదురుచూచుచు నలంకారములను మాఁపుకొనక యుండుము. కావ్యలింగము అలంకారము ఔత్సుక్య మనెడు సంచారిభావము. శృంగారము విప్రలంభము. నాయికప్రౌఢ. మొదట విరహోత్కంఠితయై, పిదప వాసకసజ్జిక యైనది.

ఆత్మానం సమ్యగలంకృత్య రమణస్యాగమనమాకాఙ్క్షన్తీం తస్మిన్ కార్యవశాత్ కాలవిలమ్బం కుర్వాణే దుర్వారసంతాపాకులాం నాయికాం

కాచిచ్చతురా సఖీ తాపవేగసహనాయ మణ్డనలోపోపపాదనపూర్వక ముపలాలయన్తీ ప్రాహ:—

సాస్ర ఇతి.—లోచనే, సాస్రే సబాష్పే, మాకురు-అశ్రువిమోచనం మాకుర్విత్యర్థః * 'అశ్రు శోణితయో రస్ర' మితి నా; సాస్రే చేత్కిం స్యాది త్యత ఆహ:—విగళతీతి న్యస్తం. నిహితం, శలాకాఞ్జనం - శలాకా అఞ్జనకణికా-తస్యా మఞ్జన మితి *సప్తమీ సమాసః - శలాకాయా అఞ్జన మితి * షష్ఠీసమాసోవా - ఉభయథాపి శలాకయా గృహీతమిత్యర్థః, విగళతి బాష్పయోగేన చ్యుతిం ప్రాప్నోతి; తస్మిన్ విగళితే సతి నయనయోర్మహతీ శోభాహానిః స్యాదితి భావః; తీవ్ర ముష్ణం *'తీవ్రః కటుభృశోష్ణేష్వి' తి నా., నిశ్వసితం, నివర్తయ; అస్మిన్ వర్తమానే కింస్యా దిత్యత ఆహ:—నవాః సద్యోఽపచితైః పుష్పై ర్విరచితా ఇత్యర్థః. కణ్ఠస్రజః కణ్ఠేఽర్పితాని మాల్యాని, తామ్యన్తి నిశ్వాసవాయుప్రసారేణ మ్లానా జాయన్తే; మ్లానతాయాంతు తాసాం రామణీయకం వినశ్యతీతిభావః; హే, కోమలాఙ్గి, ఈదృక్కష్టానర్హే ఇతి భావః, తల్పే శయ్యాయాం, మా లుఠ పునః పునః మా పరివర్తస్వ; తత్ర లుఠనే కింస్యాదిత్యత ఆహ:—తనుతా మితి. అఙ్గరాగః అనులేపనం, తనుతాం కృశతామ్, అశ్నుతే ప్రాప్నోతి. ఆస్తరణసంఘర్షేణ తత్ర విశీర్యత ఇత్యర్థః; తస్మిన్ విశీర్ణే గాత్రంధూళిధూసర మివ స్థితం సత్ నయనసుభగం నభవేదితిభావః; హన్తేతి ఖేదే; నను వల్లభసమాగమే సతి ఖలు సత్యమిదం మణ్డనం సఫలం స్యాత్, తదభావే తస్మిన్మణ్డనే గతేకాహానిః స్థితే కో లాభ ఇత్యాశఙ్కాయామాహ :— దయితోపయానసమయః ప్రియప్రాప్తి సమయః, నాతీతః నాతిక్రాన్తః, తస్మాన్మహతా ప్రయత్నేన విరచితోఽయం శృంగారవేషః సర్వప్రకారేణ రక్షణీయఏవేతి భావః, అన్యథాఅన్యప్రకారేణ-మాస్మమన్యథాః - కాలాతిక్రమోజాతఃసంప్రతి వల్లభో నాగమిష్యతీతి నమన్యస్వేత్యర్థః - దుశ్శఙ్కాదిభి ర్మనః వృథా ఖేదాకులం మాకృథా ఇతిభావః. అత్ర అఞ్జనగళనాద్యనభిమతకార్యముఖేన తత్తత్కారణానా మశ్రువిమోచనాదీనాం నివర్తనీయత్వేన సమర్థనాత్ కార్యేణ

కారణసమర్థనరూపః అర్థాన్తరన్యాసః - 'కార్యకారణసామాన్య విశేషాణాం పరస్పరం, సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాన్తరన్యాస ఉదాహృతః.' ఇతి; 'ఉక్తి రర్థాన్తరన్యాసః స్యాత్ సామాన్యవిశేషయోః'ఇతి లక్షణ ముక్త్వా సామాన్యేన విశేషస్య విశేషేణ సామాన్యస్య యత్ర సమర్థనం తత్రైవార్థాన్తరన్యాస ఇతి యై రుక్తం తన్మతేఽత్ర వాక్యార్థ హేతుకం* కావ్యలిఙ్గమ్, పాదత్రయేఽపి పూర్వవాక్యార్థం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వాత్. కాలవిలమ్బాసహనస్య వ్యజ్యమానత్వాత్ * ఔత్సుక్యం నామ సంచారి భావః-'కాలాక్షమత్వమౌత్సుక్య మప్రాప్తే రిష్టవస్తునః, సంతాపః శయనే చిన్తా నిశ్వాసో గమనోద్యమః, అనవస్థితిరిత్యాద్యా భజన్త్యత్రానుభావతామ్.' ఇతి. * విరహవిప్రలమ్భశృంగారః. నాయికాత్ర ప్రౌఢా * వాసకసజ్జికా భూత్వా పశ్చాత్ *విరహోత్కణ్ఠితా జాతా; * వాసకసజ్జికాలక్షణం సాహిత్యచిన్తామణౌ-సంప్రాప్తే వాసకే యా తు సంభోగసుఖలాలసా, రశనానూపురప్రాయతత్కాలోచితభూషణా, ధూపాదిభిరలంకృత్య కేళీభవనమాత్మనః, సంపాద్య హృద్యతామ్బూలవస్త్రమాల్యానులేపనం, ప్రియాగమం ప్రతీక్షేత సా స్యాద్వాసకసజ్జికా.' - వాసకే సజ్జాసన్నద్ధా వాసకసజ్జికా-వాసయతి నాయకం ప్రియావేశ్మనీతి వాసకో వారాదిః - తథా చాహుః—'వార శ్చ ఋతుకాల శ్చ ప్రవాసా దాగతః ప్రియః, ప్రసాదనంచ తుష్టాయా నాయికాయా స్తథోద్యమః, నవోఢాభ్యుపపత్తి శ్చ షడేతే వాసకాః స్మృతాః' ఇతి; * విరహోత్కణ్ఠితాలక్షణం తూక్తమ్. నవధా ఖలు స్వాధీనపతికాదయః పరస్పరవిలక్షణాః శృంగారనాయికాః ప్రసిద్ధాః, కథమేకస్యా ఏవ ద్వైవిధ్యమేవం ప్రతిపాద్యతే ? ఉచ్యతే - నాయికా తావత్ ప్రథమం త్రివిధా స్వకీయా పరకీయా సాధారణీచేతి; తత్ర స్వకీయా త్రివిధా ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి; పరకీయా ద్వివిధా కన్యా పరోఢా చేతి, కన్యా చ ద్వివిధా ముగ్ధా మధ్యా చేతి, పరోఢా తు ప్రాయేణ ప్రగల్భా; సాధారణీ వేశ్యా, సా యౌవనోదయప్రభృతి ప్రగల్భైవ, న ముగ్ధా మధ్యా చ; ఏతా ఏవావస్థాభేదేన యథాసంభవం స్వాధీన

పతికాదిరూపేణాష్టధా భవన్తి. సర్వ మిదం స్పష్టీకృతం సాహిత్యచిన్తామణౌ:—'రూప యౌవన లావణ్య లజ్జా మాధుర్య శాలినీ, సౌభాగ్యాదార్య సంపన్నా నాయికా సా పున స్త్రిధా, స్వాఽన్యాసాధారణీ చేతి తత్ర స్వీయా పరిగ్రహాత్, సాధ్వీ వినయసంపన్నా కులశీలార్జవాన్వితా, ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి స్వకీయా త్రివిధా మతా, అన్యా స్వన్యదీయా సా కన్యా పరోఢా ద్వివిధా మతా, రూపాదిగుణసంపన్నా కన్యా ముగ్ధా చ మధ్యమా, సాధారణీ తు గణికా రూపసౌభాగ్యశాలినీ, కళావతీ చార్థపరా సా ప్రగల్భైవ వర్ణ్యతే, ఏతాః పున రవస్థాభి రష్టధా స్యుర్యథోచితమ్.' ఇతి తా శ్చాన్యథా భవన్తి, తథాహి—స్వాధీనపతికైవ ఋతు కాలాదిరూప వాసకే ప్రాప్తే వాసకసజ్జికా భవతి; సైవ కాలాతిమత్వేన స్వయ మేవాభిసారికా భవతి; భర్తర్యాప్రభాత మనాగతే విరహోత్కణ్ఠితా విప్రలబ్ధా భవతి, భర్తు రన్యాసక్తిం విశఙ్క్య కుపితా చే ద్విప్రలబ్ధా ఖణ్డితా భవతి; ప్రాప్తం ప్రియం కోపా న్నిరస్య పశ్చాత్తాపముపగతా చే ద్విప్రలబ్ధా కలహాన్తరితా భవతి; ఖణ్డితా ప్యేవం కలహాన్తరితా భవతి; ఏతాః సర్వాః ప్రియే దేశాన్తరం గతే ప్రోషితభర్తృకా భవన్తి; ప్రోషితభర్తృకా ప్రియే ప్రత్యాగతే వాసకసజ్జికా భవతి; తస్మాత్ ప్రకృతే ఏకస్యా ఏవ నాయికాయా అవస్థాభేద మాశ్రిత్య ద్వైవిధ్యోక్తి రవిరుద్ధేతి సర్వమవదాతమ్.

కాచిత్ సర్వజనీనవిభ్రమపరా మధ్యేసఖీమణ్డలం
లోలాక్షీ భ్రువసంజ్ఞయా విదధతీ దూత్యా సహాభాషణమ్,
అక్ష్ణో రఞ్జన మఞ్జసా శశిముఖీ విన్యస్య వక్షోజయోః
స్థూలంభావుకయోః స్థితం మణిసరం చేలాఞ్చలేనప్యధాత్.

అవ. చెలులనడుమ సంకేతకాలమును దెలియఁగోరి సైఁగఁజేయుచున్న విటపురుషుని దూతికనుగూర్చి కామిని సాభిప్రాయముగాఁ జేయుచేష్టను కవి యిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. సర్వజనీనవిభ్రమపరా - సర్వజనీన = జనులందఱికి హితమైన, విభ్రమ=వేడుకలు, పరా=కడుముఖ్యములయినవిగాఁ గలదియగు, కాచిత్ = ఒకానొక, శశిముఖీ = చంద్రునిఁబోలు మోముగల నాయిక, మధ్యేసఖీ మణ్డలం = చెలికత్తెల గుంపునడుమ, లోలా...యా - లోల = కదలుచున్న, అక్షిభ్రువ = కన్నులయు కనుబొమ్మలయు, సంజ్ఞయా = సైగచేయుటచేత, దూత్యాసహ = దూతికతోడ, ఆభాషణం = మాటాడుటను, కుర్వతీ=చేయు చున్నదై, అఞ్జసా=శీఘ్రముగా, అక్ష్ణోః = కన్నులయందు, అఞ్జనం=కాటు కను, విన్యస్య=మిక్కుటముగాఁ బెట్టుకొని, స్థూలంభావుకయోః = గొప్పవిగా నగుచున్న (ఉబ్బుచున్న), వక్షోజయోః = కుచములయందు, స్థితం = ఉన్నట్టి, మణిసరం = రత్నమాలికను, చేలాఞ్చలేన = పైఁటకొంగుతో, పృథాత్ = కప్పెను.

తా. ముఖచంద్రుని మొదటఁ దాఁకి, కండ్లయందుఁ గాటుక పెట్టుకొనుటచేతను, మణిహారమునుగప్పుటచేతను, సాయంకాలపువెన్నెలపోయిన పిదప, వెలుపటఁ జీఁకటి దట్ట ముగాఁ గ్రమ్మియొండొరులచూడ్కి నడ్డగించినతర్వాత నిండ్లలో దీపము లార్చిన పిదపఁ గాంతుఁ డుండుదేశమునకు నేను వచ్చెద నని స్వైరిణి యగునాయిక దూతికతోఁ జేసిన సంకేత కాలము సూచింపఁబడినది. నాయిక పరకీయ నాయకుని కడకుఁ బోవునది గనుక అభిసారిక.

జనసన్నిధౌ సంకేతకాలజిజ్ఞాసయా సంజ్ఞాం కుర్వతీం జారప్రేషితాం దూతికాం ప్రతికామిన్యాః సాకూతచేష్టాం కవిరాహ:—

కాచి దితి:—సర్వస్మై జనాయ హితా, సర్వజనీనాః * 'సర్వజ నాత్ ఠఞ్ ఖ శ్చే' తి హితార్థే ఖప్రత్యయః * 'అయనే యా ని' త్యా దినాఖస్య ఈనాదేశః - తేచ తే విభ్రమాశ్చ తే పరా ఇష్టతమా యస్యాః సా తథోక్తా - సర్వజనహితవిలాసప్రాధాన్యేత్యర్థః - 'శ్రేష్ఠాన్యదూరజ్యేష్ఠే

షు పరః స్యా ద్వాచ్యలిఙ్గకః, పరోఽరిః పరమాత్మా చ కేవలే పర మవ్యయమ్.' ఇతి నా. సంజ్ఞినాం నయనాదీనాం సహజవిభ్రమశాలిత్వా దాగన్తుక సంజ్ఞాభూతాః కటాక్షభ్రూవిక్షేపాదయః సంజ్ఞా ఇతి జ్ఞాతు మశక్యా ఇతి భావః - అత్ర సహజేన ఆగన్తుకతిరోధానరూపం * మీలనం వ్యజ్యతే ఇత్యలంకారధ్వనిః - 'మీలనం వస్తునా యత్ర వస్త్వన్తరనిగూహనమ్.' ఇతి లక్షణాత్, కాచిత్, శశిముఖీ చన్ద్రవదనా, * మధ్యేసఖీమణ్డలం సఖీవర్గస్య మధ్యే * 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యావే' త్యవ్యయీభావః*మధ్యశబ్దస్య నిపాతనా దేద న్తత్వమ్, దూత్యాసహ, * అక్షిణీచ భ్రువౌచ అక్షిభ్రువ మితి ద్వన్ద్వః * 'అచతురే' త్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః * ప్రాణ్యఙ్గత్వా దేకవద్భావః, లోలం చఞ్చలం యదక్షిభ్రువం తస్య యా సంజ్ఞా సూచనీయార్థసూచనపర శ్చేష్టావిశేషః - 'సంజ్ఞా స్యాదర్కజాయాయాం చైతన్యేఽప్యర్థ సూచనే.' ఇతి నా. - తయా కరణేన, భాషణం, విదధతీ కుర్వతీ - పరేషు శృణ్వత్సు పరస్పరార్థకథనస్యాయుక్తత్వాదవిజ్ఞాతం నేత్రాది సంజ్ఞయైవ వాగ్వ్యాపారసాధ్యం సాధయన్తీత్యర్థః, అఞ్జసా శీఘ్రం - 'స్రాగ్ఝడి త్యఞ్జసాహ్నాయ ద్రాఙ్మఙ్క్షు సపది ద్రుతమ్' ఇత్యమరః. అక్ష్ణోర్నయనయో రఞ్జనం, విన్యస్య విశేషేణ నిధాయ, అస్థూలౌ స్థూలౌ భవతః స్థూలాంభావుకౌ - తయోః, వక్షోజయోః స్తనయోః, స్థితం, మణిసరం రత్నమాలాం, చేలాఞ్చలేన వస్త్రాన్తేన-'చేలం వస్త్రే బహుచ్ఛిద్రే త్రిషు త్వక్షమనిన్ద్యయోః' ఇత్యమరః. వ్యధాత్ ఛాదయామాస - 'అపిధాన తిరోధాన పిధాన చ్ఛాదనాని చ.' ఇత్యమరః-అపిపూర్వా ద్దధాతే ర్లుఙ్. అత్ర ముఖశశిస్పర్శపూర్వకాఞ్జనన్యాసేన మణిసరచ్ఛాదనేన సాన్ద్రచన్ద్రికాపగమానన్తరం బహిః సర్వత్రాన్ధకారే సాన్ద్రీభూయ దృష్టిప్రతిరోధకే జాతే గృహేషు దీపనిర్వాపణే చ కృతే కాన్తేనాధిష్ఠితం దేశం ప్రతి మయా గూఢమాగమ్యత ఇతి స్వైరిణ్యా దూతీం ప్రతి సంకేతకాలః సూచితః, అత ఏవాత్ర * సూక్ష్మాలంకారః - 'సూక్ష్మం పరాశయాభిజ్ఞేతరసాకూతచేష్టితమ్.' ఇతి. సంస్కారవిశేషశాలిశబ్దప్రయోగసద్భావాత్ * సౌశబ్ద్యాఖ్యోగుణః-

తదుక్తమ్ - 'శబ్దశాస్త్రేణ విజ్ఞేయా శ్లాఘ్యా సంస్కారశాలితా, శబ్దానాం విద్యతే యత్ర సౌశబ్ద్యం తత్ర కథ్యతే' ఇతి. ఇచ్ఛాప్రయుక్తం చేష్టాకృతం*నర్మ - 'ప్రియోపచ్ఛన్దనకృతే కృతం విషయచేష్టితైః, విదగ్ధక్రీడితం నర్మ హాసేచ్ఛాభయమానభాక్' ఇతి - (ప్రియోపచ్ఛన్దనకృతే నాయకస్య నాయికాయా వా మనోఽనురఞ్జనార్థ మిత్యర్థః), * కైశిక్యాఖ్యావృత్తిః-తస్యాః ప్రథమమఙ్గం నర్మేత్యాహుః - తదుక్తమ్ - 'నర్మ చ నర్మస్పన్దో నర్మస్ఫోటోఽథ నర్మగర్భశ్చ, కైశిక్యాశ్చత్వారి ప్రోక్తా న్యఙ్గాని చైతాని.' ఇతి. కైశిక్యాదివృత్తయశ్చత్వారః - తాస్తు రసావస్థానసూచకాః - తదుక్తమ్-'కైశిక్యారభటీచైవ సాత్త్వతీ భారతీ తథా, చతస్రో వృత్తయో జ్ఞేయా రసావస్థానసూచకాః.' ఇతి; తత్ర కైశికీవృత్తిః శృంగారరసప్రధానా - తథాచోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ - 'శృంగారే కైశికీవృత్తిర్నియతా సముదాహృతా.' ఇతి ? కైశికీవృత్తిలక్షణమపి తత్రైవోక్తమ్ - 'గీతనృత్తవిహారాఢ్యా రమ్యనైపథ్యభూషణా, కామోపచారసంపన్నా కైశికీ వృత్తిరిష్యతే?' ఇతి - (యూనో రానన్ద జనకం దర్శనాలిఙ్గనాదిరూపం కర్మ * కామోపచారః) - సఏవ సంభోగ ఇత్యుచ్యతే - తదుక్తం భావప్రకాశే - 'కామోపచారః సంభోగః కామః స్త్రీపుంసయోః సుఖం, సుఖమానన్దసంభేదః పరస్పరవిమర్దజః, ఉపచారః సదానన్దకారకం కర్మ కథ్యతే.' ఇతి. నాయికా * పరకీయా అభిసరణోద్యుక్తత్వాత్ * అభిసారికా చ - 'కాన్తాభిసరణోద్యుక్తా స్మరార్తా సాభిసారికా.' ఇతి.

జిఘ్రత్యాననమిన్దుకాన్తి రధరం బిమ్బప్రభా చుమ్బతి
స్పృష్టుం వాఞ్ఛతి చారుపద్మముకుళచ్ఛాయావిశేషః స్తనా,
లక్ష్మీః కోకనదస్య ఖేలతి కరా వాలమ్బ్య కిం చాదరా
దేతస్యాః సుదృశః కరోతి పదయోః సేవాం ప్రవాళద్యుతిః.

అవ. ఒక జవరాలినిజూచి మోహించిన కాముకుఁడు దానియందమునుగూర్చి తన చెలికానితోఁ జెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. ఇన్దుకాన్తిః = చంద్రుని ప్రకాశము (వెన్నెల), ఏతస్యాః=ఈ, సుదృశః=మచ్చెకంటియొక్క, ఆననం=మోమును, జిఘ్రతి = వాసనచూచు చున్నది. బిమ్బప్రభా=దొండపండుకాంతి, అధరం = పెదవిని, చుమ్బతి= ముద్దుపెట్టుకొనుచున్నది. చారు...శేషః - చారు=సొగసయిన, పద్మముకుళ= తామరమొగ్గలయొక్క, ఛాయావిశేషః = ఒకవిధమైనకాంతి, స్తనౌ=కుచ ములను, స్ప్రష్టుం=తాఁకుటకు, వాఞ్ఛతి = కోరుచున్నది. కోకనదస్య=ఎఱ్ఱ దామరయొక్క, లక్ష్మీః=సొరు, కరౌ = చేతులను, ఆలమ్బ్య = పట్టుకొని, క్రీడతి = ఆటాడుచున్నది. కించ=మఱియు, ప్రవాళద్యుతిః=చిగుళ్లకాంతి, ఆదరాత్ = ప్రేమతో, పదయోః = పాదములకు, సేవాం = కొలువును, కరోతి=చేయుచున్నది. (పైవాక్యము లన్నింటియందును అచేతనమునందుఁ జేతనధర్మ ముపపాదింపఁబడినది.)

నాయిక పరకీయ, ముగ్ధయు. రసవత్త యను మొదటి రసోక్తివర్ణితము.

తా. నాయికయొక్కమోము చంద్రబింబముఁ బోలిన దనియు, పెదవి దొండపండును, స్తనములు తామర మొగ్గలను, చేతు లెఱ్ఱదామరపువ్వును, పాదములు చిగురుటాకులను బోలి నవి యనియు తా.

కాఞ్చిన్నవయౌవనశాలినీం సున్దరీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ నర్మసచివం బ్రూతే:—

జిఘ్రతీతి. ఇన్దుకాన్తిః, ఏతస్యాః పురోవర్తిన్యాః - సుదృశః సున యనాయాః-ఇదం పదద్వయం ప్రతివాక్యం సంబధ్యతే, ఆననం - జిఘ్రతి ఆఘ్రాణం కరోతి - ముఖముపైతీత్యర్థః - ఇహ సర్వత్ర అచేతనే చేతన ధర్మముపపాద్యతే *ఘ్రాధాతోః 'పాఘ్రే' త్యాదినా జిఘ్రాదేశః, బిమ్బ ప్రభా బిమ్బఫలశ్రీః - అధరం చుమ్బతి-ప్రాప్నోతీత్యర్థః-యథా లోకే మాత్రాదిః బన్ధుజనః ప్రేమవశా న్ముఖాఘ్రాణ మధరచుమ్బనం చ కరోతి తద్వ

దితి ధ్వనిః, తథా, చారుపద్మముకుళయోః, ఛాయావిశేషః కాన్తివిశేషః - 'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తౌ ప్రతిబిమ్బార్కజాయయోః.' ఇతి విశ్వః- స్తనౌ స్ప్రష్టుం వాఞ్ఛతి స్తనాశ్రయణం కర్తు ముపక్రమత ఇత్యర్థః-యథా కశ్చిత్కామీ స్తనస్పర్శం కర్తు మిచ్ఛతి తద్వదితి ధ్వనిః-స్ప్రష్టుం వాఞ్ఛతీతి స్తనస్థౌల్యస్య భావిత్వప్రకటనద్వారా యౌవనప్రాదుర్భావస్యాభినవత్వం వ్యజ్యతే, తథా, కోకనదస్య రక్తపద్మస్య - 'భవేత్ కోకనదం రక్తపద్మే రక్తోత్పలేఽపి చ.' ఇతి నా.—లక్ష్మీః శోభా-'శోభా సంపత్తి పద్మాసు లక్ష్మీః శ్రీరివ కథ్యతే.' కరౌ హస్తౌ ఆలమ్బ్య-ఖేలతి క్రీడతి హస్తౌ ప్రాప్య విజృమ్భత ఇత్యర్థః-యథా క్రీడనపరా కాచిత్ సఖీహస్తావాలమ్బ్య భ్రమణాదిరూపఖేలనం కరోతి తద్వదితి ధ్వనిః, కించ. ప్రవాళద్యుతిః నవపల్లవకాన్తిః-'వీణాదణ్డే ప్రవాళోఽస్త్రీ విద్రుమే నవపల్లవే.' ఇతి నా.—ఆదరాత్-పదయోః సేవాం కరోతి చరణౌ భజతీత్యర్థః - యథా కాచిత్ పరిచారికా స్వామిన్యా శ్చరణసేవాం కరోతి తద్వదితి ధ్వనిః. అత్ర చన్ద్రాద్యుపమానధర్మాణాం వదనాద్యుపమేయసంబన్ధాసంభవాత్ తత్సదృశకాన్తిరిత్యాది సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబన్ధనిబన్ధనా * పదార్థవృత్తినిదర్శనా - 'సంభవతోఽసంభవతః సంబంధాద్యత్ర వస్తునోరుభయోః, బిమ్బప్రతిబిమ్బకృతి రుచ్యతఏషా నిదర్శనా ప్రోక్తా.' ఇతి లక్షణాత్; తథా ముఖాదీనా మాఘ్రాణాది యోగ్యత్వేన జిఘ్రతీత్యాదివాచ్యార్థ లక్ష్యార్థయో రభేదాధ్యవసాయ మాశ్రిత్య ముఖ్యార్థపురస్కారేణ వాక్యార్థరూపవిశేషణానాం ప్రస్తుతాప్రస్తుతసాధారణత్వలాభాత్ కాన్త్యాదిశబ్దస్త్రీత్వబలాద్విశేషశబ్ద పుంస్త్వబలాచ్చ అప్రస్తుతబాన్ధవస్త్రీ వ్యవహార ప్రతీతేః *సమాసోక్తిః-తదుక్తమ్-'విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినామ్, అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసోక్తి రిష్యతే.' ఇతి; సాచ ప్రాగుక్తనిదర్శనాలంకారేణ జిఘ్రతీత్యాదౌ వాచ్య లక్ష్యయోర్భేదేఽప్యభేదకల్పనరూపయా. * అతిశయోక్త్యా నిర్వాహం గమితేతి త్రయాణా మలంకారాణా మంగాంగిభావేన * సంకరః - 'భేదేనావస్థితిర్యేషాం సా సంసృష్టి రుదా

హృతా, క్షీరనీరవదేతేషాం సంభేదః సంకరస్త్రిధా.' ఇతి-(అంగాంగిభావేన సంశయాస్పదత్వేన ఏకవాచకానుప్రవేశేన చ సంకరస్త్రిధేతి త్రిధాశబ్దార్థః.) ముఖాఘ్రాణాదీనాం చేతనధర్మాణా మచేతనేషు సమారోపాత్ * సమాధిర్నామగుణః - 'సమాధిరన్యధర్మస్య యదన్యత్రాధిరోపణమ్.' ఇతి. నాయికా * పరకీయా * ముగ్ధా చ - 'ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథా.' ఇతి లక్షణాత్. * అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః; తస్య నాయికావిరూపయౌవనాది ప్రశంసనేన యూన స్తద్దర్శనా న్నాయికావిషయస్పృహాలక్షణరత్యాః స్థాయిభావరూపేణాఙ్కురితత్వమాత్రం వ్యజ్యతే ఇతి* 'రససత్తానామ ప్రథమా * రసోక్తిః; రసోక్తి భేదా శ్చమత్కారచన్ద్రికాయాం ప్రతిపాదితాః - 'సత్తాస్ఫురత్తా సంబోధ నివృత్తిః పుష్టి సంకరా, హ్రాసాభాసౌ శమశ్చైవం నిరుక్తా హి రసోక్తయః.' ఇతి; రససత్తాలక్షణం తత్రైవోక్తమ్-'నిజాశ్రయే సముత్శ్లేషే విభావగుణసంపదా, రసస్య సత్తా రత్యాదిస్థాయిభావాకృతి శ్చ సా.' ఇతి; (విభావగుణసంపత్త్యా రసస్య నాయికాదిరూపే స్వాశ్రయే య దుత్శ్లేషమాత్రం సా సత్తైవ రససత్తా); కేవల రత్యాదిస్థాయిభావః స్వాదుతాం నీతశ్చేద్రస ఇత్యుచ్యతే-తథా చోక్తం శృంగారతిలకే-'విభావై రనుభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, ఆనీయమానః స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసః స్మృతః.' ఇతి; తత్ర రసోత్పత్తికారణం విభావ ఇత్యుచ్యతే - తదుక్తమ్ - 'విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకారణం, ఆలమ్బనోద్దీపనాత్మా స ద్విధా పరికీర్తితః.' ఇతి; తత్రాలమ్బనవిభావో నాయికాదిః-తథా చోక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ-'ఆలమ్బనం తు రత్యాదేర్విషయో నాయకాదికః.' ఇతి; ఉద్దీపనవిభావస్తు ఆలమ్బనగుణాదిరూపేణ చతుర్విధః-తదుక్తం శృంగారతిలకే-'ఆలమ్బన గుణాశ్చైవ తచ్చేష్టా తదలంకృతిః, తటస్థాశ్చేతి విజ్ఞేయా శ్చతుర్థోద్దీపనక్రమాః, ఆలమ్బనగుణో రూపయౌవనాదిః ప్రకీర్తితః, తచ్చేష్టా యౌవనో ద్భూతహావభావాదికా మతాః, నూపురాంగదహారాది తదలంకరణం మతం, మలయానిలచన్ద్రాద్యా స్తటస్థాః పరికీర్తితాః' ఇతి. ఏవం కార్య భూతేన యేన రత్యాది రనుభా

వ్యన్తే జ్ఞాప్యన్తే సోఽనుభావః - స చ ఆఙ్గికాదిభావేన త్రివిధః - తదుక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ - 'అనుభావో భవేత్సోఽయం భావోయోఽనుభావ్యతే, ఆఙ్గికో వాచికశ్చాపి సాత్త్వికశ్చేత్యపి త్రిధా.' ఇతి; ఆఙ్గికాః కటాక్షవిక్షేపాదయః - వాచికాః, గీతనర్మోక్తి గుణకీర్తనాదయః- సాత్త్వికాః స్తమ్భాదయః-తే చ అష్టౌ - 'స్తమ్భప్రళయరోమాఞ్చాః స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ, అశ్రు వైస్వర్య మిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః.' ఇతి. రససహకారిణో నిర్వేదాదయో భావా వ్యభిచారిణ ఇత్యుచ్యన్తే-తే చ త్రయ స్త్రింశత్-తథా చాహుః - 'నిర్వేదగ్లానిశఙ్కాఖ్యా స్తథాసూయామదశ్రమాః, ఆలస్యం చైవ దైన్యంచ చిన్తా మోహః స్మృతి ర్ధృతిః, వ్రీడా చపలతా హర్షో వేగశ్చ జడతా తథా, గర్వో విషాద ఔత్సుక్యం నిద్రాపస్మార ఏవ చ, సుప్తి ర్విబోధో హర్షశ్చ అవహిత్థా తథోగ్రతా, మతి ర్వ్యాధి స్తథోన్మాద స్తథా మరణమేవ చ, త్రాస శ్చైవ వితర్కశ్చ విజ్ఞేయా వ్యభిచారిణః, త్రయస్త్రింశదమీ భావా రసస్య సహకారిణః.' ఇతి, ఏతే నిర్వేదాదయః సఞ్చారిణ ఇతి చ వ్యవహ్రియన్తే - తథా చోక్తమ్-'విశేషా దాభిముఖ్యేన చరన్తి వ్యభిచారిణః, త ఏ వాన్యత్ర సఞ్చారా త్సఞ్చారిణ ఇతిస్మృతాః.' ఇతి. స్థాయిభావా స్తు-'రతి ర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహకౌ భయంతథా, జుగుప్సా విస్మయ శమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః.' ఇతి - నవానాం రసానాం నవ ప్రసిద్ధాః, రసాశ్చ 'శృఙ్గారహాస్యకరుణా రౌద్రవీరభయానకాః, బీభత్సాద్భుతశాన్తాశ్చ రసాః పూర్వై రుదాహృతాః.' ఇతి యథాక్రమం రత్యాదిస్థాయికాః. ఏతేషాం లక్షణాని తు తత్ర తత్ర కేషాఞ్చిత్ప్రదర్శయిష్యమాణత్వా ద్విస్తరభయాన్నలిఖ్యన్తే.

దూతి త్వయా కృత మహో నిఖిలం మదుక్తం
న త్వాదృశీ పరహితప్రవణాఽస్తి లోకే,

శ్రాన్తాఽసి హన్త! మృదులాంగి గతా మదర్థం
సిద్ధ్యన్తి కుత్ర సుకృతాని వినా శ్రమేణ. 17

అవ. ఒకనాయిక ప్రణయకోపముచేతఁ దనమగనినిఁ దిరస్కరింపఁగా, నతఁడు కోపముతో వెడలిపోయెను. అట్టినాయకునిఁ దోడితెచ్చుటకై యొకదూతిని బంపఁగా, నది తానే యాతనినిఁ వశపఱచుకొని క్రీడించి మఱలి వచ్చి, "నీవు చెప్పినదియెల్లఁ జేసితిని" అని బొంకెను. అట్టిదూతిని జూచి, నాయిక సంభోగచిహ్నములనుగాంచి తనరోషము నడఁచుకొని, ఈ క్రిందివిధంబున నేర్పుమెఱయ నిందారూపమయిన స్తుతి సేయుచున్నది:—

టీ. హేదూతి=ఓదూతికా! మదుక్తం=నాచేఁజెప్పఁబడినది, నిఖిలం=అంతయు, త్వయా=నీచే, కృతం = చేయఁబడినది. అహో=ఆహా! (ఈపని చేయుము. ఈపని చేయకుమని నేనేమి చెప్పితినో యదియది మాత్రమే చేసితివి! చెప్పినది యొకటియైన విడువక చేసితివి. వేఱేమియుఁ జేయలేదు అని నాకాశ్చర్యము గలుగుచున్నదని స్తుతిపక్షమున విస్మయము. ఒకటిచెప్పిన వేఱొక్కటి చేసితివని నిందాపక్షమున విస్మయము.) త్వాదృశీ = నిన్నుఁ బోలిన, పర...వణా - పర = ఇతరులకు, హిత = మేలుచేయుటయందు, ప్రవణా=శ్రద్ధగలదూతిక, లోకే=ప్రపంచమున, నాస్తి=లేదు. మృదులాఙ్గి=సున్నితమగు మేనుగలదానా! మదర్థం=నానిమిత్తము, గతా=వెళ్ళినదానవై, శ్రాన్తా=బడలినదానవు, అసి=అయితివి. (నీవు సుకుమారాంగి వయ్యు, దేహప్రయాసమును లక్ష్యముచేయక, రాకపోకలవలని ప్రయాసమోర్చితివిగదా! ఆహా! నీసౌజన్య మేమని కొనియాడుదుననిస్తుతిపక్షమునభావము. నీవు సుకుమారగాత్రి వగుటచేతనే, నీయంగమునందు స్పష్టముగాఁ గనుబడుచుండు సురతాయాసమువలని గుఱుతులు కప్పిపుచ్చుటకు వీలుకానివి యనియు, నా పనియను నెపముపెట్టుకొని వెళ్ళి, సురతముచేఁ గడుబడలిక నొందితివి యనియు నిందాపక్షమున భావము.) ఈ యర్థము నర్థాంతరముచే సమర్థించుచున్నాఁడు.—సుకృతాని = పుణ్యకార్యములు, శ్రమేణవినా = బడలిక

లేక, కుత్ర=ఎచ్చటు, సిద్ధ్యన్తి = సిద్ధించుచున్నవి? ఎచ్చటను సిద్ధింపవని భావము. కనుక నీవు నీశ్రమంబును సరకుసేయక యొరుల మేలొనర్చుటకై ప్రవర్తించుటకు యుక్తమే యని భావము.

తా. ఈ వ్యాజస్తుతిచేత "నేఁజెప్పినది యించుకయు నీవు సేయలేదు. అయితే నీవు స్వకార్యపరురాలవై, నమ్మి భర్తకడకుఁ బంపిన నాకే ద్రోహము చేసిన దానవైతివి. వేఱు కారణముండునని యెంచరాని యీ నీకడుబడలిక నాభర్తతోడి యుపభోగమునందలి రాయిడిని వెల్లడిపఱచుచున్నది. ఛీ! నమ్మినవారిని ద్రోహము చేయు నీమోము చూడఁగూడ దని నింద వ్యక్తమగుచున్నది. కనుకనే యీ శ్లోకంబున వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

నాయిక స్వీయ, ప్రగల్భ. దూతి యభిసారిక.

ప్రణయకలహనిరస్తత్వేన కుపిత మాత్మనో వల్లభ మనునేతుం స్వనియోగా ద్గతాం రూపవిభ్రమాదిభిస్తం వశీకృత్య స్వహితమేవ సాధయిత్వా ప్రత్యాగతాం 'త్వదుక్తం సర్వం కృత మి' తి మృషైవ భాషమాణాం లక్ష్యమాణరతిశ్రమాం దూతీ మన్తర్నిగూఢరోషా విదగ్ధా నాయికా నిన్దాస్తుతిం కుర్వతీ ప్రాహ.—

దూతీతి.—హే, దూతి, మదుక్తం, నిఖిలం సర్వం కృతమ్ = ఇదం కురు ఇదం మాకురు ఇతి మయా యద్యదుక్తం తత్తదేవాచరిత మిత్యర్థః, అహో ఉక్తార్థే లేశో ఽప్యన్యథా న కృత ఇతి స్తుతిపక్షే విస్మయః-అన్యదుక్తమన్య త్కృత మితి నిన్దాపక్షే విస్మయః; త్వాదృశీ త్వత్సమానా దూతీ, పరహితప్రవణా పరోపకారరతా, లోకే నాస్తి; పరోపకార మేవ స్ఫుటీకరోతి-శ్రాన్తేతి:—మృదులాఙ్గి కోమలగాత్రి=సౌకుమార్యశాలిత్వేన కాయక్లేశ మసహమానయా త్వయా పరోపకారార్థం సో ఽపి సోఢః కియత్తే సౌజన్య మితి స్తుతిపక్షేభావః = అన్యత్ర మార్దవశాలిని త్వదఙ్గే స్ఫుటం లక్ష్యమాణాని రతిశ్రమలక్షణాని సంవరీతు మశక్యానీత్యర్థః, మదర్థం

గతాశ్రాన్తాసి - యాతాదిభిః శ్రమం ప్రాప్తాసీతి స్తుతిపక్షే భావః-అన్యత్ర తు మత్కార్యసాధనవ్యాజేన గతాఽసి సంభోగేన శ్రమం ప్రాప్తాఽసీత్యాశయః; హన్తేతి విషాదే-విషాదోఽత్ర మృషాభూతః; ఉక్తార్థసమర్థనాయార్థాన్తరం న్యస్యతి; సుకృతాని పుణ్యాని, శ్రమేణ వినా కుత్ర సిద్ధ్యన్తి న కుత్రాపీత్యర్థః - అత స్తవ శ్రమ మవిచార్య పరహితాచరణే ప్రవృత్తి రుచి తైవేతి భావః.

అత్ర వాచ్యయా స్తుత్యా-మదుక్తం త్వయా కి మపి న కృతం త్వం న కేవలం స్వార్థపరా విశ్వస్య ప్రియం ప్రతి ప్రేషితవత్యై మహ్యమేవ ద్రోహం కృతవత్యసి అశంకనీయాన్యనిమిత్తోఽయముత్కటః శ్రమ స్తవ మద్వల్లభోపభోగోపధర్మ ముద్ఘాటయతి - ధిక్త్వాం విశ్వస్తజనద్రోహిణీ మితి నిన్దా వ్యజ్యతే - అత ఏవ వ్యాజస్తుతి రలంకారః - 'నిన్దయా వాచ్యయా యత్ర స్తుతిరేవావగమ్యతే, స్తుత్యా వా గమ్యతే నిన్దా వ్యాజస్తుతి రసౌ మతా.' ఇతి లక్షణాత్, మృదులాఙ్గీతి విశేషణస్య సాభిప్రాయత్వాత్ * పరికరాలంకారః, సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః * అర్థాన్తరన్యాసః, పరికరస్య వ్యాజస్తుత్యఙ్గత్వాదుభయోః * సంకరః, అర్థాన్తరన్యాసస్య తు తాభ్యాం సహ * సంసృష్టిః.

నాయికా * స్వీయా * ప్రగల్భాచ - 'ప్రవృద్ధయౌవనా పూర్ణపఞ్చేషువిజితత్రపా, రతౌ ప్రయతతే స్వైరం ప్రౌఢా చ్ఛద్మోక్తిశాలినీ.' ఇతి లక్షణాత్. గూఢవిప్రియకారిత్వా న్నాయకః * శఠః. దూతీ తు * అభిసారికా పరకార్యసాధనవ్యాజేనాభిసరణాత్ - ఉక్తం చ రతిరహస్యే- 'దూత్యమిషేణాన్యస్యా నాయకమేత్యాత్మరూప గుణభావాత్, వ్యాజాన్నివేద్య ఘటయే దర్థం స్వం సాభిసారికా దూతీ.' ఇతి.

న బరిభరీతి కబరీభరే స్రజో
న చరీకరీతి మృగనాభిచిత్రకమ్,

విజరీహరీతి న పురేవ మత్పురో
వివరీవరీతి న చ విప్రియం ప్రియా. 18

అవ. నాయకుఁడు చెలికత్తెలచేఁ బొలయలుకను బొందింపఁబడిన నాయిక మాటలాడక మౌనముతో నుండఁగా, దానిచెలికత్తెతో నిట్లు పల్కుచున్నాఁడు:—

టీ. ప్రియా=సఖి, పురాఇవ = ముందువలె, స్రజః = పూవులసరములను, కబరీభరే - కబరీ = కొప్పునెడి, భరే=కూటమునందు (గొప్పదయిన కొప్పునందు), నబరీభరీతి = మాటిమాటికిఁ దుఱుముకొనదు. మృగలాభ చిత్రకమ్ = కస్తురిబొట్టును, నచరీకరీతి=ఎచ్చుతక్కువలుఁలేకుండ బాగుగాఁ బెట్టుకొనదు. పురేవ = ముందువలె, మత్పురః = నాముందట, నవిజరీహరీతి= (చెలికత్తెలతోడ) మాటిమాటికిఁ దిరుగదు. విప్రియం=(నేనుజేసిన)తప్పును, నవివరీవరీతి = (పలుమాఱడిగినను) చెప్పదు. ఓసఖీ నీకుఁ దెలిసియున్న యెడలఁ జెప్పుము అని భావము.

నాయిక ఖండిత, మధ్య, ధీర. నాయకుఁడు సఖులు చెప్పినమాటలు వాస్తవములైనచో ధృష్టుఁడు. లేక అవి కల్లలైనచో అనుకూలుఁడు.

నాయకః సఖిభి రీర్ష్యామానం గమితాయాం నాయికాయా మనాలపన్త్యాం తస్యాః సఖీమాహ:—

నేలి.—ప్రియా, స్రజః మాలాః, కబరీ కేశపాశః - సైవ భరో భారః. * భరో విచయభారయో'రితి నా.—తస్మిన్ కబరీభరే, న బరీభరీతి పునః పునః న బిభర్తి - అపరితోషనివృత్తిపర్యన్తం ఘటితాన్యపి వేష్టనాని న విఘటయతి - భూయోభూయః సుష్ఠు న ధారయతీత్యర్థః; తథా, మృగనాభిచిత్రకం కస్తూరీతిలకం - 'మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ చ' 'తమాలపత్ర తిలక చిత్రకాణి విశేషకమ్.' ఇతి చామరః, న చరీకరీతి పునఃపున ర్న కరోతి - న్యూనాతిరిక్తప్రమార్జనపూర్వకం న

విరచయతీత్యర్థః; పురేవ ప్రాగివ, మత్పురో మమాగ్రతః * 'పూరణగుణే' తి సూత్రే పూరణోత్తరసాహచర్యేణ కృదవ్యయ స్యైవ గ్రహణ మిత్యభ్యుప గమాదిహ న షష్ఠీసమాసప్రతిషేధః - తథా చ ప్రయోగః - 'వాపీ కాపి స్ఫురతి గగనే తత్పరం సూక్ష్మపద్యా.' ఇతి, న విజరీహరీతి సహచరీభిః సహ పునః పునః న క్రీడతి; విప్రియం - నవివరీవరీతి భృశం న వివృణోతిచ-ఏతా దృశం కోపనిమిత్తం కి మప్రియం మయాచరితమిత్యుక్త్వా సతీ ప్రతివచన మపి న ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః - కింనిమిత్తం త్వయా జ్ఞాయతేచే ద్వక్తవ్య మిత్యా శయః, క్రమా దిహ * 'భృఞ్ భరణే' 'కృఞ్ కరణే' 'హృఞ్ హరణే' 'వృఞ్ వరణే' ఇత్యేతేభ్యశ్చతుర్భ్యః * 'ధాతోరేకాచః' ఇత్యాదినా యథాసంభవం పౌనఃపున్యేభృశార్థే వాయఙ్-తస్య * 'యఙోఽచి చే'తి లుక్ - ప్రత్యయలక్షణేన * 'సన్యఙో' రి'తి ద్విత్వమ్ - * 'ఋత శ్చే' త్యభ్యాసస్య రీగాగమః - * 'చర్కరీతం చే'తి యఙ్లుగన్తస్యాదిప్రభృతిషు పరిగణితత్వాచ్ఛపో లుక్ - * 'యఙో వా' ఇతి పాక్షిక ఈడాగమః. అత్ర ఏకస్య ప్రియేతి కర్తురనేకక్రియాన్వయాత్ * కారకదీపకాలం కారః; * స్వభావోక్తివృత్త్యనుప్రాసౌ స్ఫుటావేవ. యఙ్లుగన్తప్రయో గాత్ * సాశబ్ద్యాఖ్యో గుణః. * ఈర్ష్యామానవిప్రలమ్భశృఙ్గారః; ఈర్ష్యా మానలక్షణం సాహిత్యచిన్తామణౌ - 'ఈర్ష్యామానః స యః కోపః ప్రియే జ్ఞాతాన్యసంగమే, అభాషణముపాలమ్భో భర్త్సనం తాడనం తథా, వైముఖ్య మశ్రు చామర్ష ఇత్యాద్యైః సోఽనుభావ్యతే, తద్ జ్ఞానం శ్రవ ణా ద్దృష్టే రనుమానాత్ త్రిధా భవేత్, శ్రవణం దూతికాదిభ్యో దృష్టిః సాక్షాద్విలోకనమ్, అనుమా స్వప్నభోగాఙ్కగోత్రప్రస్ఖలనాదిభిః.' ఇతి. (అత్ర స్వప్నో నామ నిద్రాయా ముద్భూతోఽన్యనాయికాగోచరః సల్లాపః.) నాయికా * ఖణ్డితా-'జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితేర్ష్యాకషాయితా, నిశ్వాస కమ్పఖేదాద్యైః ఖణ్డితే త్యభిధీయతే.' ఇతి; సా చ * మధ్యా ధీరా చ - 'మధ్యా ధీరా ప్రియం మానే న పశ్యతి నభాషతే.' ఇతి; మధ్యాలక్షణమ్-

'సంలక్ష్యయౌవనా మధ్యా తుల్యలజ్జామనోభవా, ప్రియప్రోత్సాహితా ధత్తే కేళీవిస్రమ్భకౌశలమ్.' ఇతి; ధీరత్వాదినా ఉవాన్తరభేదశాలిత్వం మానిన్యో రేవ మధ్యాప్రగల్భయోః; తదుక్తం సాహిత్యచిన్తామణౌ - 'మధ్యాప్రగల్భయో ర్మానవిధా త్రైవిధ్య మిష్యతే, ధీరా త్వధీరాచ పున ర్ధీరాధీరేతి చ క్రమాత్.' ఇతి. నాయకస్తు మానవిధానస్య సఖీవచనస్య సత్యత్వే * ధృష్టః-అసత్యత్వే నిరపరాధత్వా *దనుకూలఏవ. *మఞ్జుభాషిణీవృత్తమ్— 'స జ సా జ గౌ భవతి మఞ్జుభాషిణీ.' ఇతి.

గాఢాలిఙ్గన గణ్డచుమ్బన కుచస్పర్శాది లీలాయితం
సర్వం విస్మృతమేవవిస్తృతవతో బాలే ఖలేభ్యోభయాత్,
సల్లాపోఽస్త్వధునా సుదుర్ఘటతమ స్తత్రాపి నాతివ్యథా
యత్ త్వద్దర్శన మప్యభూదసులభం తేనైవదూయే భృశమ్.

అవ. మొదట రూపరేఖావిలాసాదులచే మెల్ల మెల్లగా వంచించి, క్రమముగా నాలింగనాదులం దొప్పిదము నొందించి, కొంతకాలము గూఢముగా రమించి, యావల నితరులయభిప్రాయముల నెఱుఁగు ధూర్తులగువారు గుఱుతులంబట్టి స్వైరిణీత్వమునుగూర్చి యనుమానింపఁగా, నాయకునియింటికిఁబోవుట మానిన యొకనాయిక చూచినచోట నాయకునితో మాటాడుచుండెను. అప్పుడు ధూర్తులు, అట్లు మాటాడఁ గూడదనఁగా, సమయము వచ్చినప్పుడు చూచియైన సంతసపడుచుండునాయికను జూచుటకూడ తగదని నిషేధింపఁగా, నపుడు నాయకుఁడు హఠాత్తుగా విజనప్రదేశమునఁ గనఁబడిన నాయికనుగూర్చి వ్యసనార్తుఁడై యిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. బాలే=ఓచిన్నదానా! (బాల్యమువలనఁ గలిగిన మూఢతవలననే యీచేటుగలిగినది. నీవు ప్రౌఢవేని నీభయంబువిడిచి నాతోడఁ గలిసియుందువని భావము.) విస్తృతవతః=హెచ్చిన, ఖలేభ్యః = దుష్టులవలని,

భయాత్=వెఱపువలన, గూఢ...ర్యాది—గూఢ=రహస్యమైన, ఆలిఙ్గన=కౌఁగిలింత, గణ్డచుమ్బన=చెక్కిళ్లయొక్క (ను) ముద్దుపెట్టుట, కుచస్పర్శ=స్తనములయొక్క (ను) దాఁకుట, ఆది=మొదలుగాఁ గలిగిన, లీలాయితం=వేడుక, సర్వం=అంతయు, విస్మృతమేవ = మఱువఁబడినదే. అధునా = ఇప్పుడు, సల్లాపః = ముచ్చటలాడుట, సుదుర్ఘటతమః = కడునరుదయినది, అస్తు=కానిమ్ము. తత్ర=ఆవిషయమున, అతివ్యథా=ఎక్కువదుఃఖము, నాస్తి=లేదు. కింతు=మఱేమనిన, త్వద్దర్శనమపి=నీచూడ్కియుఁగూడ, అసులభం=సులభముగానిది, అభూత్ ఇతియత్=ఆయెననుట యేదిగలదో, తేనైవ=అమాత్రముచేతనే, భృశం=మిక్కిలి, దూయే=సంతాపము నొందుచున్నాను.

తా. ఓచెలీ! నీపై దుర్జనులు ఱంకుతనము మోపుదురని వెఱచి, నీవు నాయింటికి వచ్చుట మానినపిదప, నీతోడ నేనొనర్చిన బిగికౌఁగిలింత, చెక్కిళ్లు ముద్దుపెట్టుకోలు, కుచముల యొరయిడి మొదలగు వేడ్కలెల్ల మఱవనేమఱచితిని. తర్వాత నెప్పుడైనఁ గనఁబడినచో మాటలాడుచుంటివి. దానికిఁ గరవయ్యె. అయినను బాధలేదు. ఇప్పుడు నీదర్శనముగూడ దుర్లభమాయెనే! దాననే మిక్కిలి వగచుచున్నాను.

నాయిక-పరకీయ. విరహావిప్రలంభశృంగారము

ఆదౌ రూపరేఖావిలాసాదిభిః శనైశ్శనైః ప్రలోభ్య క్రమా దాలిఙ్గనాదిష్వనుకూల్యాం నీత్వా కఞ్చి త్కాలం గూఢం రమిత్వా తతః పరేఙ్గితజ్ఞేషు ధూర్తేషు లక్షణా న్యవేక్ష్య స్వైరిణీత్వానుమానపరేషు సత్సు పరిత్యక్తాభిసరణాదిప్రసఙ్గాం కదాచిత్ ప్రదర్శనసంభాషణపరాం తేషు సంభాషణ మప్యసహమానేషు సత్సు ముఖప్రదర్శనమాత్రపరాం తస్యాపి తైరన్తరాయే క్రియమాణే చిరమనవలోకితాం ప్రైవాక్కదాచి ద్విజనప్రదేశే దృష్టిపథ మాగతాం నాయికాం కామీ ఖేదాకులః ప్రాహ:—

గూఢేతి.—హే బాలే బాల్యప్రయుక్తా న్మౌగ్ధ్యా దేవ తే ఇద మన ర్థమూలం భయం ప్రవృద్ధ మితి భావః, వి స్తృతవతః - విస్తారం ప్రాప్తవత ఇతి యావత్. ఖలేభ్యో రన్ధ్రాన్వేషణపరేభ్యః - భయాత్ * 'భీత్రార్థానాం భయహేతుః' ఇతి అపాదానత్వాత్ ఖలేభ్య ఇతి పఞ్చమీ - * భయశబ్దా ద్ధేతౌ పఞ్చమీ - అస్య హేతో రుత్తర త్రాపి సంబన్ధః, సర్వం, గూఢం అన్యై రవిదితం స్పృష్టకాదిరూప మాలిఙ్గనం - తథా గణ్డయో శ్చుమ్బనం కుచయోః స్పర్శః- తేషాం ద్వన్ద్వః. తే ఆదయో యస్య త త్తథోక్తం- లీలాయితం విలాసః - తద్రూపం చేష్టిత మిత్యర్థః * 'లీలా విలాసే' ఇతి ధాతోః కణ్డ్వాదిత్వా ద్యకి భావే క్తః-కణ్డ్వాదిరాకృతిగణః-తథా చ దృశ్యతే ప్రయోగః - 'యద్విద్వద్భవనేషు భోజనృపతే స్తత్త్యాగలీలాయితమ్.' ఇతి- 'యస్యోద్యద్భుజదణ్డచణ్డిమచలత్కోదణ్డలీలాయితమ్.' ఇతి, యద్వా గూఢేత్యాది లీలాయిత మిత్యేకం పదం - గూఢాలిఙ్గనగణ్డచుమ్బనకుచస్పర్శా ఆదయో యాసాం చేష్టానాం తా స్తథోక్తాః - తాసాం లీలాయితం విలాసవదాచరణం- భావపరీక్షార్థం కేనచిన్మిషేణ క్రియమాణత్వా ద్విలాసాయమానత్వ మిత్యర్థః * లీలాశబ్దా దాచార క్యజన్తా ద్భావే క్తః * 'నలోకే' తి నిషేధస్య కృద్యోగలక్షణషష్ఠీవిషయత్వా దిహ శేషషష్ఠ్యా సమాసః; [చతురాః కామినః కేనచిద్వ్యాజే నోపక్రాన్తైరాలిఙ్గనాదిభిః కామినీపరీక్షాం కుర్వన్తీతి కామశాస్త్రే ప్రదర్శితమ్ - 'సుహృది శిశౌ వా జనయతి తా మేవోద్దిశ్య చుమ్బనాశ్లేషమ్, ఉత్సఙ్గ మఙ్గ మస్యా బహు స్పృశేద్బాలలాలనవ్యాజాత్.' ఇతి-దర్శితేఙ్గితాయాం సంశ్లేషణం * స్పృష్టకాదిరూపమాయుఞ్జ్యాత్ - 'సలలితమఞ్జువిహారై స్సఞ్జఘనం సంస్పృశేదస్యాః, అవతార్య కామపి రుజం వార్తావ్యాజేన తత్ర నీతాయాః, ఆలమ్బ్య పాణి మస్యాః శిరసి దృశోః స్వస్యసపులకం దద్యాత్,అనురాగపేశలం చ బ్రూయా దుభయార్థ మీదృశంవాక్యమ్, శమయ మమ దుఃఖపీడాం కలయ నిమిత్తం త్వ మేవాస్యాః, సుతను మదనాదరోఽయం యుక్తః కిం త్వద్గుణస్య కిన్ను ఫలమ్, ఇత్యేవమాది పేషణవిధిషు వ్యాపారయే దేనాం, సనఖస్పర్శం కుర్యా ద్దానాదానంచ

పూగకుసుమాదేః, కరజరదనపదలాఞ్ఛితమస్యై పర్ణాదికం దద్యాత్, అథ సన్నిధాయ రహసి ప్రౌఢాశ్లేషాది సుఖరసం విన్ద్యాత్.’ ఇతి—స్పృష్టకాది లక్షణ మపి తత్రైవోక్తమ్ - ‘యద్యోషితః సమ్ముఖమాగతాయా అన్యాపదేశా ద్వ్రజతో నరస్య, గాత్రేణ గాత్రం ఘటతే రతజ్ఞా ఆలిఙ్గనం స్పృష్టకమేత దాహుః. యద్గృహ్ణతీ కిఞ్చన కుఞ్చితాక్షం స్థిరోపవిష్టం పురుషం స్తనాభ్యాం, నితమ్బినీ విధ్యతి తాం చగాఢం గృహ్ణా త్యసౌ విద్ధక ముచ్యతేతత్. యత్రోత్సవాదౌ తిమిరే ఘనే వా యదిచ్ఛతోఽన్యా శ్చిరమఙ్గసఙ్గం, తత్ స్పృష్టకం తత్పునరేవ కుడ్యే నిపీడనా త్పీడనసంజ్ఞకం స్యాత్, భావప్రబోధార్థ మజాతరత్యో శ్చతుర్విధోక్తా పరిరమ్భలీలా.’ ఇతి], విస్మృతమేవ-తద్వార్తా మపి విహాయ బహుకాలో గత ఇత్యర్థః - చిరోజ్ఝితే దుర్ఘటే తస్మిన్నైరాశ్య స్యోత్పన్నత్వా దసంస్మరన్ భృశం నశోచామీతి భావః, అధునా సంప్రతి-సల్లాపోమిథస్సంభాషణం*‘సల్లాపోభాషణం మిథః’ ఇత్యమరః-సుదుర్ఘటతమః అతిదుర్ఘటః - అస్తుభవేత్ - ఖలేషు తత్ర తత్ర గూఢం స్థితేషు నిర్భయమేకత్ర మేళనస్యాలాభా దితి భావః, తత్రాపి సల్లాపాభావేఽపి - అతివ్యథా అతిదుఃఖం - నాస్తి - దుస్సహవిరహతాపవిస్మరణహేతో స్త్వన్ముఖదర్శనమాత్రస్య కదాచి దపి సద్భావాదితిభావః, కిం తు త్వద్దర్శన మపి-అసులభం దుర్లభ మభూదితియత్-భావ పరీక్షాకాతుకేషు ఖలేష్వపశ్యత్స్వేవ పశ్యత్సు మన్ముఖదర్శనస్య మద్దృష్టిపథే వర్తనస్య త్వయా ప్రాయేణ పరిత్యక్తత్వా దితి భావః, తేనైవ త్వద్దర్శనస్య దౌర్లభ్యే నైవ-భృశ మత్యంతం - దూయే పరితాపం ప్రాప్నోమి * ‘దూఙ్ పరితాప’ ఇతి ధాతోః కర్తరి లట్. చిరపరిచితానామాలిఙ్గనాదీనా మాత్యన్తికనివృత్తా వపి దర్శనసల్లాపయోః సంభవతో ర్విరహవ్యథాం కిఞ్చిత్ సోఢవానస్మి-తత స్సల్లాపే నివృత్తేఽపి దర్శనమాత్రస్య సంభవాత్ కథఞ్చిత్ ధైర్య మాలమ్బ్య స్థితవా నస్మి-సంప్రతి దర్శనస్యాలాభే సతి ప్రతిబన్ధనాభావా దతిమాత్రం విజృమ్భమాణేన విరహతాపేన దుస్సహా మార్తి

మనుభవా మీతి నిష్కృష్టార్థః, అత్రాలిఙ్గనాది లీలాయితస్య చిరోజ్ఝితత్వే ప్రస్తుతే తత్ప్రత్యాయనార్థం తత్కార్యభూతస్య విస్మరణస్యోపవర్ణనాత్ * అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారః - 'అప్రస్తుతస్య కథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే, అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదినియన్త్రితా.' ఇతిలక్షణాత్. ఆదిశబ్దేన కార్యకారణభావాదేః సఙ్గ్రహః - తథాచాహుః-'కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి, తదన్యస్య వచస్తుల్యేతుల్యస్యేతిచ పఞ్చధా.' ఇతి; సాచ విస్మరణాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధకల్పనరూపయా * అతిశయోక్త్యానుప్రాణితేతి * సంకరః; తథా వ్యథాకారణభూతానాం ప్రకృష్టానాం కామోపచారాణా మాత్యన్తికనివృత్త్యా సత్యా మపి వ్యథారూపకార్యానుదయాత్ * విశేషోక్త్యాఖ్యాలంకారః - 'కార్యాజనిర్విశేషోక్తిః సతి పుష్కలకారణే' ఇతి లక్షణాత్; తద్దర్శనాలాభరూపాసమగ్రకారణా దధిక పరితాపకార్య స్యోత్పత్తివర్ణనాత్ * విభావనాభేదః - 'విభావనా వినాపి స్యాత్కారణంకార్యజన్మ చేత్, హేతూనా మసమగ్రత్వేకార్యోత్పత్తిశ్చ సామతా.'ఇతి; సాచ విశేషోక్త్యనుగృహీతే త్యుభయోః * సంకరః;అనయోః ప్రాగుక్తాలంకారస్య చ * సంసృష్టిః. నాయకమనసో దౌర్బల్యస్య ప్రతీయమానత్వాత్ * దైన్యం నామ సంచారీ భావః - 'నిరోజస్త్వం తు మనసో దైన్యమిత్యభిధీయతే, మనస్సంతాపదారిద్ర్య చిన్తౌత్సుక్యాదిభిర్భవేత్.'ఇతి. * విరహవిప్రలమ్భశృఙ్గారః నాయికా * పరకీయా.

యాచన్ద్రస్య కళఙ్కినో జనయతి స్మేరాననేన త్రపాం
వాచా మన్దిరకీరసున్దరగిరో యా సర్వదా నిన్దతి,
నిశ్వాసేన తిరస్కరోతికమలామోదాన్వితాన్యాఽనిలా
సాతైరేవ కథం త్వయా విరహితా కాఞ్చిద్దశాంనీయతే.

అవ. ఒకనాఁడు ప్రాణనాథుఁడు కార్యవశంబున రాక విలంబము సేయుచుండఁగా, విరహవేదనను దాళఁజాలక నాయికచేఁ బంపఁబడిన దూతిక నాయకునితోఁ జెప్పుచున్నది:—

టీ. యా=ఏనాయిక, స్మేరఆననేన-స్మేర = నవ్వుచున్న, ఆననేన = మోముచేత, కళఙ్కినః=నలుపుగలిగిన, చన్ద్రస్య=చంద్రునికి, త్రపాం = సిగ్గును, జనయతి=కలిగించుచున్నదో, యా=ఏనాయిక, వాచా=మాటలచేత, సర్వదా=ఎల్లప్పుడు,మన్ది...రః-మన్దిర=గృహమునందలి, కీర=చిలుకయొక్క, సున్దర=ఇంపులయిన, గిరః=పలుకులను, నిన్దతి=దూరుచున్నదో, యా=ఏనా యిక, కమ...న్వితాన్ - కమల=తామరపువ్వులయొక్క, పరమ=ఎక్కువ, ఆమోద=సువాసనతో, అన్వితాన్ = కూడిన, అనిలాన్ = వాయువులను, నిశ్వాసేన=(తన)నిట్టూర్పుచేత,తిరస్కరోతి=మీఱుచున్నదో,సా=ఆనాయిక, త్వయా=నీచేత, విరహితా = లేనిదై, రహః=ఏకాంతమునందు, కాఞ్చిత్ = చెప్పశక్యముగాని, దశామ్=అవస్థను, నీయతే=పొందింపఁబడుచున్నది.

తా. ఓనాయకుఁడా! తొల్లి యేనాయిక చిఱునగవు మోముచేతఁ గళంకియైన చంద్రునికి సిగ్గునుగలిగించినదో, తన పలుకులచేఁ జిలుకలపలుకులను నిందించినదో, నిట్టూర్పుచేఁ దామరపువ్వులలోఁ దానిని గొనివచ్చు మందమారుతమును తిరస్కరించినదో, అవియెల్ల నిప్పుడు నీతోడు లేకయుండు నీ చెలిని జరమావస్థను బొందించుచున్నవి. కావున నిఁక నీవు తామసింపక వచ్చి, నీప్రియురాలి నేలుకొనుము. గాంభీర్య మనుగుణము. నాయిక స్వీయ, మధ్య, విరహోత్కంఠితము. చంద్రమన్దానిల కీర కోకిలాలాపము లనెడి విభాగములచేతను, తీవ్ర నిశ్వాసము మొదలగు ననుభావంబులచేతను, కన్నీరు, గొంతుమాఱుదల మొదలగు సాత్త్వికభావములచేతను,సిగ్గు,

దైన్యము మొదలగు సంచారిభావంబులచేతను వృద్ధినొందిన నాయికానాయకుల విప్రలంభశృంగార మీశ్లోకమున వర్ణిత మయ్యెను.

కస్మింశ్చి ద్వాసరే కార్యవ్యాసఙ్గాత్ ప్రాణవల్లభే విలమ్బమానే విరహవేదనామసహమానయా నాయికయా ప్రేషితా దూతీ నాయక మాహ:—

యేతి.—యా-స్మేరం స్మితయుక్తం-యదాననం తేన - కళఙ్కినః చన్ద్రస్య కుత్సితలాఞ్ఛనయుక్తస్య చన్ద్రస్య - మన్దహాసశాలినా నిష్కళఙ్కేన ముఖేనేతి త్రపాహేతూక్తిః, త్రపాం లజ్జాం-జనయతి-సకళఙ్కచన్ద్ర మతిశయేనాభిభవతీత్యర్థః; యా-నాయికా, వాచా గిరా - మన్దిరకీరః క్రీడార్థం గృహే సంవర్ధితః శుకః * 'కీరశుకౌసమౌ'ఇత్యమరః-మన్దిరగ్రహణం శిక్షాలబ్ధోక్తిచాతుర్యాతిశయశాలిత్వసూచనార్థం-సర్వదా సమక్షవర్తిత్వేన నిఖిలదూషణవచనశ్రోతృత్వస్యద్యోతనార్థంచ-తస్య-సున్దరగిరః చారువాచః - సర్వదా సర్వస్మిన్ కాలే-అస్య పదస్య పూర్వోత్తరవాక్యయోరపి సంబన్ధః-నిన్దతి గర్హతి-తద్వన్మధురం భాషత ఇత్యర్థః; యా-నిశ్వాసేన - కమలానా మామోదః మనోహరపరిమళః - 'విమర్దోత్థే పరిమళో గన్ధే జనమనోహరే, ఆమోదః సోఽతినిర్హారీ' ఇత్యమరః-తేన - అన్వితాన్యుక్తాన్-అనిలాన్ వాయూన్-తిరస్కరోతి పరిభవతి-కమలగన్ధిభిః కోమలైః శిశిరైశ్చ నిశ్వాసైర్యుక్తా భవతీత్యర్థః;సా నాయికా,త్వయా,విరహితా వియుక్తా సతీ, తైః స్వపరిభూతైరేవ చన్ద్రకేళిశుకకమలవనానిలైః, రహః విజనప్రదేశే-అన్యత్ర నిశ్శఙ్కం బాధితుం ప్రవృత్తే రసంభవాదితి భావః, కాఞ్చిత్ వక్తుమశక్యా మిత్యర్థః, దశాం మూర్ఛాదిరూపావస్థామిత్యర్థః, నీయతే ప్రాప్తవతీ క్రియతే. అత్ర ప్రథమపాదే కళఙ్కినఇతి నిష్కృష్టహేతూపన్యాసేన ఉపమానా చ్చన్ద్రా దుపమేయస్య నాయికావదన స్యాధిక్యవర్ణనాత్* వ్యతిరేకాలంకారః - 'వ్యతిరేకో విశేషశ్చేదుపమానోపమేయయోః.' ఇతి

లక్షణాత్; ద్వితీయతృతీయయోస్తు * ఉపమాలంకారః - నిన్దతి తిరస్కరోతీతి పదద్వయస్య సాదృశ్య ప్రతిపాదకత్వాత్ - స్పర్ధతే జయతి ద్వేష్టిత్యాదీనామపి సాదృశ్యప్రతిపాదకేషు దణ్డినా పరిగణితత్వాత్, త్రపాం జనయతీత్యత్ర కశ్చిత్కళఙ్కితం సాకూతస్మితేన లజ్జాం ప్రాపయతి తద్వదితి, వాచా నిన్దతీత్యత్ర కణ్ఠతఏవ నిన్దాం కరోతీతి, నిశ్వాసేన తిరస్కరోతీత్యత్ర హేలయానిన్దాం కరోతీతి చ, ప్రతీయతే; ఇహ సర్వత్ర ప్రకృతార్థస్య ప్రతీయమానార్థాభేదాధ్యవసాయ మాశ్రిత్య నాయికాయాః ప్రథమాపరాధం స్వయ ముద్ఘాట్యత ఇతి * అభేదాతిశయోక్తిః; తన్మహిమ్నా త్వయా విరహితా సతీ తైరేవ దురవస్థాం నీయత ఇత్యనేన తయా కృత మపరాధం మనసి నిధాయ చన్ద్రాదయః సర్వే సంభూయతఏవ అసాన్నిధ్యవశాదేకాకినీం తాం వైరనిర్యాతనార్థ మివ పీడయన్తీతి * ఉత్ప్రేక్షాలంకారో వ్యజ్యతే; తేన చ తత్కృతపీడనస్యాతిమాత్రత్వం గమ్యతే; తతః నాయికాస్వపరిభూతైరేవ పరిభూయతే తదుపేక్షణం తు తవానుచిత మితి ధ్వన్యతే; కిం చ సర్వదా స్మేరముఖీ మఞ్జుభాషిణీ సుకుమారీ సురభి శిశిర నిశ్వాసశాలినీ నాయికా సంప్రతి దురవస్థామనుభవతీత్యనేన స్మితాదికం సర్వం పరిత్యజ్య సాశ్రుముఖీ దైన్యోక్తిపరా దీర్ఘోష్ణనిశ్వసితా సతీ వర్తత ఇతి ద్యోత్యతే; రహ ఇత్యనేన లజ్జయా పరేభ్యః స్వావస్థామనావిష్కృత్య అన్త రేవ తామ్యతీతి గమ్యతే; తతః సర్వథా శీఘ్రమాగత్య నాయికామిమాం జీవయేతి ప్రాధాన్యేన ధ్వన్యతే చన్ద్రమన్దానిలకీరకోకిలాలాపాది విభావై స్తీవ్రనిశ్వాసాద్యనుభావై రశ్రువైశ్వర్యాది సాత్త్వికై ర్వ్రీడాదైన్యాదిసంచారిభావై శ్చ పరిపోషం గమితో నాయికాశ్రయో *విరహవిప్రలమ్భశృంగారః ప్రతీయతే. ఏవం వ్యఙ్గ్యసమృద్ధిసద్భావాత్ * గామ్భీర్యం నామ గుణః - * 'ధ్వనిమత్తాతు గామ్భీర్య' మితి లక్షణాత్. నాయికా * స్వీయా మధ్యా * విరహోత్కణ్ఠితా చ - 'అనేకకార్యవ్యాసంగాద్యస్యా నాగచ్ఛతి ప్రియః,నామతఃసైవ దుఃఖార్తా విరహోత్కణ్ఠితా మతా. అస్యా స్తనుత్వం కమ్పశ్చ పాణ్డిమా బాష్పనిర్గమః, నిర్వేదశ్వాసదైన్యాద్యా అనుభావా భవన్త్యమీ.' ఇతి.

తన్వీ సా యది గాయతి శ్రుతికటు ర్వీణాధ్వని ర్జాయతే
యద్యావిష్కురుతేస్మితాని మలినైవా లక్ష్యతే చన్ద్రికా,
ఆ స్తేమ్లాన మివోత్పలం నవమపి స్యాచ్చేత్ పురో నేత్రయో
స్తస్యాః శ్రీ రవలోక్యతే యది తటిద్వల్లీ వివర్ణైవ సా. 21

అవ. ఒకానొక విలాసిని సొబగును జూచి, కాముకుఁడు దానిగుణములను దనవేడుకచెలికానితో వరించి చెప్పుచున్నాఁడు:—

టీ. సా = ఆ (నేనుజూచిన), తన్వీ=సన్ననిదగునతివ, గాయతియది= పాటపాడెనేని, వీణాధ్వనిః = వీణయొక్కరవము, శ్రుతికటుః=చెవులకింపుగానిది, జాయతే=అగుచున్నది. స్మితాని = చిఱునగవులను, ఆవిష్కురుతే యది=వెలిపుచ్చెనేని, చన్ద్రికా = వెన్నెల, మలినైవ=నల్లనిదిగానే, ఆలక్ష్యతే=కానఁబడుచున్నది. నేత్రయోః=కన్నులయొక్క, పురః = ముందట, స్యాత్ చేత్ =ఉండెనేని, నవం అపి = అప్పుడే పూచినదైనను, ఉత్పలం = కలువ, మ్లానమివ=వాడుపాఱినదివలె, ఆస్తే=ఉన్నది. తస్యాః = ఆకాంత యొక్క, శ్రీః= మేనిసొరు,అవ...యది = చూడఁబడునేని,సా=ప్రసిద్ధమైన, తటిద్వల్లీ = మెఱుపుఁదీఁగ, వివర్ణైవ= తెల్లపాఱినదే, (భవతి=అగుచున్నది.)

తా. ఆ ప్రియురాలియొక్క కంఠధ్వనిని విన్నతర్వాత వీణాధ్వని విన మనసురాదు. ఆపె చిఱునవ్వు వెన్నెలకంటెఁ ప్రకాశముగలది. ఆనాయిక కన్నులు కలువలకంటె కాంతిగలవి. ఆచెలువయొక్క మేను మెఱుపుఁదీఁగకంటెఁ దళతళ మెఱయునది. అని నాయిక పరకీయ. అయోగవిప్రలంభశృంగారము. నాయికాలంబనవిభావనము చేతను, ఆలంబన గుణరూపమైన ఉద్దీపనవిభావనముచేతను, ప్రథమమున నావిర్భవించిన నాయికాశ్రయమయిన రతి వ్యక్తమగుచున్నది.

కాఞ్చిద్విలాసినీం విలోక్య జాతాభిలాషః కామీ తదీయగుణాన్ నర్మసచివస్యాగ్రే స్తౌతి:—

తన్వీతి:—సా మయాదృష్టా - తన్వీ తన్వఙ్గీ - గాయతి గానంకరోతి

యది - వీణాధ్వనిః - శ్రుత్యోః శ్రోత్రయోః - కటుః అప్రియః- శ్రుతి కటుః కర్ణకఠోరః- 'కటుస్తిక్తరసే క్షారరసే నా తద్వతి త్రిషు, సుగన్ధి మత్సరాకార్యాప్రియతీక్ష్ణేష్వపి త్రిషు, కటుః స్త్రీ కటురోహిణ్యాం దూషణేతు నపుంసకమ్,' ఇతి నా. జాయతే భవతి-గాయన్త్యాః తస్యాః కణ్ఠస్వరే శ్రూయమాణే వీణాధ్వనిః శ్రావ్యతాం జహాతీత్యర్థః-వీణాస్వన మప్యతిశేతే తదీయ కణ్ఠస్వర ఇతి భావః, సా తన్వీ - స్మితాని మన్దహాసాన్ - ఆవిష్కురుతే యది ప్రకటయతి చేత్ - చన్ద్రికాఽపి మలినైవాలక్ష్యతే - తత్సన్నిధౌ సా మన్దస్ఫూర్తిః సతీ దృశ్యత ఇత్యర్థః - వైశద్యేన తతోఽపి తదీయస్మితశ్రీ రుత్కృష్టేతి భావః, ఉత్పలం కువలయం-నవం-నూతన మపి-అమ్లానమపీతి యావత్ - తస్యాస్తన్వ్యాః నేత్రయోః పురః స్యాచ్చేత్ తదీయనయనద్వన్ద్వస్య పురోవర్తి భవేద్యది - మ్లానమివాస్తే తిష్ఠతి - తదా స్వల్పభూత శోభత్వేన లక్ష్యత ఇత్యర్థః-తదక్షియుగళం శ్రియా నవోత్పలం నిరాకృత్య వర్తత ఇతిభావః, తస్యాః-శ్రీః దేహకాన్తిః అవలోక్యతే యది-సావర్ణ్యప్రకర్షశాలిత్వేన ప్రసిద్ధా-తటిద్వల్లీ విద్యుల్లతా-వివర్ణైవ తద్వర్ణో నయనసుభగో న భవతీత్యర్థః-తత్కాన్తే ర్విద్యుత్కాన్తేశ్చ మహదన్తరమస్తీతి భావః.

అత్ర వీణాధ్వనిపారుష్యాదిరూపాప్రస్తుతకార్యేణ ప్రశంసనీయనాయికాగాన మాధుర్యాతిశయాదిరూపప్రస్తుతకారణప్రతీతేః * అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారః, తల్లక్షణం తూక్తమ్; సా చ వీణాధ్వనిప్రభృతీనాం శ్రుతికటుత్వాద్యసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధాభిధానరూపయాఽతిశయోక్త్యాఽనుప్రాణితేతి ద్వయోః * సంకరః. నాయికా * పరకీయా * అయోగ విప్రలమ్భ శృంగారః. నాయికారూపేణాలమ్బనవిభావేన అలమ్బనగుణరూపేణోద్దీపనవిభావేన చ లబ్ధప్రథమోన్మేషా నాయికాశ్రయా రతిర్వ్యజ్యత ఇతి రససత్తా నామ ప్రథమా రసోక్తిః, లక్షణం తూక్తమ్.

సత్యం తద్యదవోచథా మమ మహాన్ రాగస్త్వదీయాదితి
త్వంప్రాప్తోఽసి విభాతఏవసదనం మాం ద్రష్టుకామోయతః,
రాగం కిం చ బిభర్షి నాథ హృదయే కాశ్మీరపత్త్రోదితం
నేత్రే జాగరజం లలాటఫలకే లాక్షారసాపాదితమ్. 22

అవ. పరనాయికతోఁ రేయిగడపి, వేఁకువ నేతెంచుచున్న భోగ చిహ్నములుగలిగిన నాయకుని నొకనాయిక స్తుతివ్యాజముచే మర్మము భేదించుచుఁ జెప్పుచున్నది:—

టీక. త్వదీయాత్ = నీదైన (నీకు నాపైనుండెడి) యనురాగముకంటె, మమ = నాకు, రాగః = (నీమీఁది) మక్కువ, మహాన్ = ఎక్కువయినది. ఇతి = అని, యత్ = ఏమాటను, అవోచథాః = పలికితివో, తత్ = ఆమాట, సత్యం = నిక్కము. యతః = ఏకారణముచేత, త్వం = నీవు, విభాత ఏవ = వేఁకువనే, మాం = నన్ను, ద్రష్టుకామః = చూడఁగోరినవాఁడవై, సదనం = ఇంటికి, ప్రాప్తః = వచ్చినవాఁడవు, అసి = అయితివి. కించ = మఱియు, నాథ = ప్రియుఁడా! హృదయే = ఱొమ్మునందు, (మనసునందుఁగాదు.) కాశ్మీరపత్త్రోదితం— కాశ్మీరపత్త్ర = కుంకుమపువ్వుతోఁ జేయఁబడిన మకరికాపత్త్రము మున్నగువానివలనఁగలిగిన, రాగం = ఎఱుపును (అనురాగమును,) బిభర్షి = వహించుచున్నావు. నేత్రే = కంటియందు, (జాత్యేకవచనము). జాగరజం = మేల్కొనియుండుటవలనఁ బుట్టిన, రాగం = ఎఱుపును (రేయెల్లనిద్రలేమిచేఁగల్గిన) రాగమును, బిభర్షి = వహించియున్నావు. లలాటఫలకే = విశాలమైన నెన్నుదుటియందు, లా...తమ్—లాక్షారస = లద్దుకయొక్క ద్రవముచేత, ఆపాదితం = కలిగింపఁబడిన, రాగం = ఎఱుపును, బిభర్షి = వహించియున్నావు.

తా. ఓ నాయకుఁడా! నాకు నీపై నుండు రాగముకంటె నీకు నాపైనఁ గలరాగ మెక్కువ యని యంటివిగదా! అది వాస్తవమే. నాకు నీపైఁగలరాగ మొక్క మనస్సునందేయున్నది. నీకునాపైఁగల రాగమన్ననో ఱొమ్మునను, నేత్రములందును, నొసటను నున్నదికాననెక్కువగానున్నదనుట కేమిసందియము? రాగము అనఁగా, ఎఱుపు. అనురాగము అనియు రెంటికిని భేదాధ్యవసాయము. "ఓ నాథా! నీకునాపై ననురాగమున్నది లేనిది, రాత్రియంతయుఁ బరకాంత యింటనుండి వేకువ లేచిరాఁగానే నీఱొమ్మునందలి కుంకుమపువ్వుతోఁ గలిగిన చందనచర్చచేతను, నీకన్నులయెఱ్ఱదనముచేతను, నీ నొసటనుండు లాక్షారాగము

చేత బాగుగఁ దెలియుచున్నది. పోరా నీ బూటకపుఁబ్రేమ నిటఁ జూపకుము." అని నాయిక నాయకుని వ్యాజస్తుతి చేసినది.

నాయిక ఖండిత; మధ్య; ధీరాధీర. నాయకుఁడు ధృష్టుఁడు.

అన్యకాన్తావేశ్మని రాత్రిం నీత్వా ప్రభాతసమయే సమాయాన్తం పరిదృశ్యమానసంభోగచిహ్నం వల్లభం కాచి న్నాయికా స్తుతివ్యాజేన మర్మోద్ఘాటనం కుర్వతీ ప్రాహ:—

సత్యమితి:—త్వదీయాత్ త్వత్సంబన్ధినో మద్విషయాదనురాగాత్, మమరాగః మత్సంబన్ధిత్వద్విషయోఽనురాగః, మహాన్ అధికః, ఇతి యద్వచః, అహోచథాః అవాదీః * బ్రూఞో ఇత్యాత్మనేపదం* ప్రకృతే ర్వచి రాదేశః * 'అస్యతి వక్తి' త్యాదినా చ్లేరఙ్ * 'వచ ఉమి' త్యుమాగమః, తద్వచః, సత్యం తథ్యం, యతః యస్మాత్కారణాత్, త్వం విభాతే ప్రభాతే ప్రాతరేవ-న తు తం కాలమతిక్రమ్య విలమ్బనాసహిష్ణుత్వా దితి స్తుతిపరో భావః-నిశాం నీత్వైవాగతః న తు పూర్వ మన్యకాన్తాపరతన్త్రత్వా దితి నిన్దాపరో భావః, మాం ద్రష్టుం కామోఽభిలాషో యస్య తథోక్తః సన్-సదనం గృహం-ప్రాప్తోఽసి, మా మదృష్ట్వా చిరమన్యత్ర వర్తితుం న శక్నో షీతి స్తుతిపరో భావః; ప్రతారణపరతయా దర్శనమాత్రం కర్తుమాగతోఽసీతి నిందాపరో భావః; త్వదీయరాగస్య మహత్త్వం నకార్యానుమేయం-కిం తు ప్రత్యక్షసిద్ధ మపీత్యాహ: రాగమితి:—కిం చ హేనాథ, హృదయే వక్షసి * 'హృదయం చిత్తవక్షసోరి'తి నా:—కాశ్మీరాఖ్యదేశేభవం కాశ్మీరం కుఙ్కుమం:—'అథ కుఙ్కుమం, కాశ్మీరజన్మాగ్నిశిఖమ:' ఇత్యమరః- 'కాశ్మీరం చ గుడం రక్తం తథా కాలేయకం చ తత్, కాశ్మీరజన్మాగ్నిశిఖం చారులోహితచన్దనమ్.' ఇతి ప్రతాపమార్తాండః-తస్య పత్రాణి తన్మయాః పత్త్రాకారాః రేఖావిశేషాః-పత్త్రావళిః పత్త్రలతా పత్త్రభఙ్గశ్చ పత్త్రకమ్.' ఇత్యమరశేషే - తేభ్య ఉదితముత్పన్నం-ప్రేయసీకుచకుమ్భ పరిరమ్భ పిశునమితి భావః-రాగం రక్తిమాణ మనురాగం చ బిభర్షి, తథా నేత్రే చక్షుషి జాగరజం జాగరాజ్జాతం-కృత్స్ననిశాయా మపి కామోపచారసూచకమితి భావః - రాగం బిభర్షి, తథా-లలాటం ఫలకమివేతి * ఉప మితసమాసః-తస్మిన్ లాక్షారసేన అలక్తకద్రవ్యేణ - ఆపాదితం సంపా

దితం-దయితాచరణప్రణిపాతశంసనమితి భావః - రాగం బిభర్షి, ఏవ మన్తర్బహి శ్చ రాగస్ఫూర్తేః స్ఫుటత్వాదధునా త్వదీయవచస్యనృతత్వ శఙ్కా నివృత్తేతి భావః; ఇహ త్వం సత్యవాదీతి స్తుత్యా త్వద్వచనం సర్వ మనృతమేవ - వాఙ్మాత్రేణ మయ్యనురాగో దర్శితః - నిశావసానే గృహం ప్రత్యాగమనేన సంభోగచిహ్నై శ్చ వనితాన్తర విషయ స్తవానురాగః స్ఫుటీక్రియతే - వఞ్చకాగ్రేసర స్త్వమ్ - అత స్త్వయి విశ్వాసో న విధేయః - ఇతి నిన్దా వ్యజ్యతే అత్ర ప్రథమవాక్యం ప్రతి పాదత్రయవాక్యార్థస్య హేతుత్వాదనేకవాక్యార్థహేతుకం * కావ్యలిఙ్గ మలంకారః; తచ్చైకస్మి న్నంశే శుద్ధమ్, అంశాన్తరే తురాగశబ్దగతశ్లేషమూలాతిశయోక్తి సంకీర్ణమ్; స్తుత్యా నిన్దా ప్రతీయత ఇతి * వ్యాజస్తుతిశ్చ; సా చోక్తకావ్యలిఙ్గసాపేక్షేతి తయోరఙ్గాఙ్గిభావేన * సంకరః. లక్షణాని తూక్తాని ప్రథమపాదోక్తార్థస్య ప్రపఞ్చేన సమర్థనాత్ * విస్తరాఖ్యో గుణః - 'సమర్థనప్రపఞ్చోక్తిరుక్తస్యార్థస్య విస్తరః.' ఇతి లక్షణాత్. * ఈర్ష్యామానవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. నాయికా * ఖణ్డితా - 'నీత్వాఽన్యత్ర నిశాం ప్రాతరాగతే ప్రాణవల్లభే, అన్యాసంభోగచిహ్నైస్తు కుపితా ఖణ్డితా మతా.' ఇతిలక్షణాత్; సాచ మధ్యా*ధీరాధీరా చ-'ధీరాధీరాతు సోత్ప్రాసవక్రోక్తిః స్యాత్ ప్రియాగసి.' ఇతిలక్షణాత్, నాయకో*ధృష్టః, అపరాధే స్ఫుటేఽపి నిర్భీకత్వాత్.

ఏతస్మి న్సహసా వసన్తసమయే ప్రాణేశ దేశాన్తరం
గన్తుం త్వం యతసే తథాపి నభయం తాపాత్ ప్రపద్యేఽధునా,
యస్మాత్ కైరవసారసౌరభముషా సాకం సరోవాయునా
చాన్ద్రీ దిక్షు విజృమ్భతే రజనిషు స్వచ్ఛామయూఖచ్ఛటా.

అవ. ఒకానొకనాయిక వసంతకాలంబున దేశాంతరంబుఁ బోవఁ బ్రయత్నించు కాంతునిఁగూర్చి, యాతని దేశాంతరప్రయాణము మనంబున నంగీకరింపనిదైనను, నంగీకరించుదానివలెఁ జెప్పుచున్నది:—

టీక. హే ప్రాణేశ = ప్రాణనాథుఁడా, ఏతస్మి న్ = ఈ, వసన్తసమయే=ఆమనికాలంబున, త్వం=నీవు, సహసా=యోచనలేక, దేశాన్తరం=

ఇతరదేశమునకు, గన్తుం=పోవుటకు, యతసే=ప్రయత్నపడుచున్నావు. తథా ఽపి=అట్లు ఇష్టముగాని పనిచేయఁ గోరినను, అధునా=ఇప్పుడు, తాపాత్=విరహసంతాపమువలన, భయం=దిగులును, న ప్రపద్యే=పొందను. యస్మాత్=ఏ కారణమువలన, కైరవ...ముషా-కైరవ=తెల్లగలువలయొక్క, సార=మేలైన, సౌరభముషా=సువాసనను జూఱఁగొనునట్టి, సరోవాయునా=కొలనిగాలితో, సాకం=కూడ, చాన్ద్రీ=చంద్రుని దైన, స్వచ్ఛా=నిర్మలమైన, మయూఖచ్ఛటా=కిరణములవరుస. దిక్షు=దెసలయందు, విజృమ్భతే=వ్యాపించుచున్నది.

తా. "ఓప్రాణేశ" అని సంబోధన చేయుటచేత నా ప్రాణముల కీశ్వరుఁడవైన నీవు దేశాంతరమునకు వెళ్లిపోఁగానే నీయధీనములైన యా ప్రాణములును నీతోడనే వెడలిపోవనున్నవి యని యభిప్రాయమును దెలుపుచున్నది. యీ సంబోధనము. "ఏతస్మిన్-వసన్తే" ఈ వసంతమునందు అనుటచేత, సకలపుష్పములు పూచుట, తేనెటీఁగలగుంపుల ఝంకారములు మదముచే నింపుగాఁగూయుకోయిలలకూఁతలు మొదలగు కామోద్దీపన సాధనములు గలదగుటచేత విరహిణీస్త్రీలకుఁ బ్రలయకాలముం బోలినది యీవసంతకాలము. ఇట్టి వసంతకాలమున నీవు పోఁదలఁచుట న్యాయ్యమే అని యభిప్రాయము. అయత్నసిద్ధమైన శైత్యోపచారసామగ్రిచే నొప్పాఱు నీకాలమునఁ బుట్టినతాపము హెచ్చుగానేరదు. కనుకనే నీవిరహతాపమునకు వెఱవనని బాహ్యాభిప్రాయము. కాలాంతరమందుఁ గలుగు విరహతాపము హెచ్చుబాధను గలిగించును గాని యది యీ వసంతకాలముమాడ్కి- నుత్తరక్షణముననే ప్రాణాపహారము సేయదు. కావున, నీవు ప్రయాణము సాగించిన వెంటనే సుడిగాలి కాఱుచిచ్చులంబోలె మలయానిల చంద్రదీప్తులు కలిగి నాప్రాణములను వెంటనే దీసివేయును గావున

నేను తత్క్షణము నాశముగలిగించు విరహతాపమునుండి నేను వెఱపనని రహంతరమైన యభిప్రాయము.

కాచి న్నాయికా వసన్తకాలే దేశాన్తరం గన్తుం ప్రయత్నవన్తం కాన్తం తత్ప్రవాస మన్తరఙ్గే ణానఙ్గీకుర్వాణాఽప్యఙ్గీకుర్వాణేవాహ:—

ఏతస్మిన్నితి.— హేప్రాణేశ మత్ప్రాణానామీశ్వర త్వయి గతే త్వదధీనాస్తేఽపి నిర్గమిష్యన్తీ త్యభిప్రాయగర్భ మిదం సంబోధనపదమ్, ఏతస్మిన్ వివిధకుసుమావిర్భావ మధుకరనికురుమ్బక మదకలకలకణ్ఠకూజితాది మదనోద్దీపనసామగ్రీశాలితయా విరహిణీనాం సంవర్తకాలవద్వర్త మాన ఇత్యర్థః, వసన్తసమయే, త్వం, సహసా అతర్కితం యథా తథా * 'అతర్కితం తు సహసే' త్యమరః, దేశాన్తర మన్యదేశం * మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః, గన్తుం, యతసే యత్నం కరోషి, తథాఽపీ ఇత్థ మనభిమతేఽర్థే చికీర్షితేఽపి, అధునా ఇదానీం - తాపాద్విరహతాపాత్ - భయం - న ప్రపద్యే న ప్రాప్నోమి - సంప్రతి విరహతాపశ్చిరం బాధిష్యత ఇతి న బిభేమీత్యర్థః - కాలాన్తరే తు భయం ప్రాప్నుయా మిత్యాశయః; నను కుతోఽధునా తాపభయం తవ న విద్యతే తత్రాహ - యస్మాదితి:—యస్మాత్కారణాత్, రజనిషు రాత్రిషు - * 'రఞ్జ రాగ' ఇతి ధాతో రని రుణాదిః-బాహుళకాత్ న లోపః - * కృదికారాదక్తినః' ఇతి పాక్షికే ఙీష్ప్రత్యయే రజనీతి దీర్ఘాన్తః ప్రసిద్ధః-అత్ర అజ్యన్తత్వా ద్ధ్రస్వాన్తత్వం - తథా భోజప్రయోగః-'రజనిచరమభాగే వారసీమన్తినీనామ్.' ఇతి, కైరవాణాం కుముదానాం - యత్ సారసౌరభ ముత్కృష్టసౌరభ్యం - 'సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబం వరే త్రిషు' ఇత్యమరః-తం ముష్ణా త్యపహర తీతి తథోక్తః - తేన వికచకుముదామోదభాజేత్యర్థః, సరోవాయునా సాకం సరస్సంబన్ధినా సమీరణేన-సహ * 'సాకం సత్రాసమం స హే'త్యమరః - వాయోః శైత్యం సౌరభ హేతుం కుముదవనోపరి ప్రసరణం చ గమయితుం సరోగ్రహణం, చాన్ద్రీ చన్ద్రసంబన్ధినీ, స్వచ్ఛా నీహారనివృత్త్యా నిర్మలా, మయూఖానాం కిరణానాం - ఛటా సంహతిః * 'రిఙ్ఖోళిః స్త్రీ తతి శ్ఛ టే' త్యభిధానాత్, దిక్షు, విజృమ్భతే ఉత్కటతయా భాసతే. అయత్నసిద్ధశైత్యోపచార

సామగ్రీశాలిని కాలేఽస్మి న్నుత్పన్నస్తాపః ప్రకర్షం నోపయాస్యతి-తతస్తస్మా దధునా నబిభేమీతి బాహ్యాభిప్రాయః; కాలాన్తరే ప్రవాసశ్చేత్తాప శ్చిరం మహతీ మార్తిమేవ సంపాదయేత్, న తు క్షిప్రం - స్వనివృత్తిహేతుప్రాణవిరహాసహకారి విరహాత్, తస్మాత్తదానీం తాపా ద్భేతవ్యమ్; ఇదానీం చక్రానిల దవానలయో రివ మలయానిల చన్ద్రాతపయో ర్యోగే తాపో భృశాయమానః సహసైవ ప్రాణా న్నిర్గమయ్య ఆత్యన్తికీం నివృత్తిం భజత ఇత్యాశువినాశిన స్తస్మాత్ న భేతవ్య మితి గూఢాభిప్రాయః. అత్ర తాపా న్నబిభే మీతి సహేతుకముపపాదనేన మదభిమతో యాత్రాకాలః గన్తుమిచ్ఛసి చే దిదానీమేవ గమ్యతామితి విధిర్వ్యజ్యతే - స చానిష్టతయా ఆభాసీభవ న్మజ్జీవిత మిష్టం చే దధునా న గమ్యతా మితి నిషేధమాక్షిపతి - అతోఽత్రానిష్టవిధ్యాభాసరూప * ఆక్షేపాలంకారః.

'ఆక్షేపోఽన్యో విధా వ్యక్తే నిషేధే చ తిరోహితే.' ఇతి లక్షణాత్; స విధి రపి ప్రతీయమానతయా ధ్వనిరూపః, వసన్తసమయప్రసక్తప్రాణవల్లభప్రయాణసన్నాహ రూపకారణసామగ్రీసద్భావేఽపి తాపభయరూపకార్యస్య అనుదయాత్ - విశేషోక్తిర్నామాలంకారః - 'కారణేన వినా కార్యస్యోత్పత్తిః స్యా ద్విభావనా, తత్సామగ్ర్యా మనుత్పత్తి ర్విశేషోక్తి ర్నిగద్యతే.' ఇతి లక్షణాత్; తాపభయానుదయం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వే నోపన్యాసాత్ ;* కావ్యలిఙ్గమ్; తచ్చ విశేషోక్తే రఙ్గ మితి ద్వయోః * సంకరః. * భావిప్రవాసవిప్రలమ్భ శృఙ్గారః, నాయికా * ప్రవత్స్యద్భర్తృకా.

చక్షుర్జాడ్యమపైతు మానినిముఖంసందర్శయ శ్రోత్రయోః
పీయూషస్రుతిసౌఖ్యమస్తుమధురాంవాచం ప్రియేవ్యాహర,
తాపః శామ్యతు మే ప్రసాదశిశిరాం దృష్టిం శనైఃపాతయ
త్యక్త్వా దీర్ఘమభూతపూర్వ మచిరా ద్రోషంసఖీదోషజమ్.

అవ. నాయకుఁడు నాయిక నలుకదీర్చుచున్నాఁడు:—

టీ. హేమానిని= ఓపాలయలుకగలదానా, దీర్ఘం = చాలసేపున్నట్టి, అభూతపూర్వం = మున్నెన్నఁడునులేని, సఖీదోషజం = చెలుల దప్పిదముచేఁ

గలిగిన, రోషం = కోపమును, అచిరాత్ = వెంటనే, త్యక్త్వా = విడిచి, ముఖం=మోమును, సందర్శయ = చూపుము. మే=నాయొక్క, చక్షుషోః= కన్నులయొక్క, జాడ్యం = మోటుదనము, అపైతు = తొలఁగునుగాక. శ్రోత్రయోః = చెవులకు, పీయూషస్రుతిసౌఖ్యం-పీయూష = అమృతము యొక్క, స్రుతి = కాఱుటవలన, సౌఖ్యం = ఆనందము, అస్తు=కలుగును గాక. హేప్రియే = ఓచెలీ, మధురాం = ఇంపయిన, వాచం = పలుకును, వ్యాహర = పలుకుము. మే = నాయొక్క, తాపః = బడలిక, శామ్యతు = చల్లాఱును. శనైః=మెల్లగా, ప్రసాదశిశిరాం = దయచేఁజల్లనైన, దృష్టిం = చూడ్కిని, పారయ = ప్రసరింపఁజేయుము.

తా. ఓ మానినీ! సఖులు చెప్పిన కల్లమాటలచే నీవు నాపై నలుకపూనితివి. అది యుచితముగాదు. కావున నీ వుగ్రదృష్టినివిడిచి, చల్లనిచూడ్కిచేఁ జూచి నా తాపంబును బోఁగొట్టుము అని భావము. "జాడ్యం" అనుటచే నీముఖము చూడకుండుటవలనఁ బుట్టినకన్నుల మాంద్యము నీముఖదర్శనమువలననే పోలఁగునని భావము.

నాయిక ఖండిత. నాయకుఁడు సఖీవచనము వాస్తవమేని ధృష్టుఁడు. కల్లయగునేని అనుకూలుఁడు.

నాయకః సఖీభి రుత్పాదితేన ప్రథీయసా మానేన ముఖప్రదర్శనమేవాకుర్వతీం కృచ్ఛ్రేణ కిఞ్చిన్ముఖప్రదర్శనే క్రియమాణేఽపి మానమాలమ్బమానాం చిరాత్ తత్త్యాగేఽపి నిష్ఠురమేవాభాషమాణాం నిష్ఠురభాషణావసానేఽపి రోషకషాయితామేవ దృష్టిముపరిష్టాత్ పాతయన్తీం నాయికాం ప్రియోక్తిభిః ప్రసాదయతి:—

చక్షురితి.—హేమానిని - మే మమ-చక్షుషోః జాడ్యం జడత్వం స్తబ్ధత్వం-త్వన్ముఖదర్శనాలాభజనిత చిన్తాపారవశ్య ప్రయుక్తం*రూపగ్రహణాక్షమత్వమిత్యర్థః-'జడః స్తబ్ధే బుద్ధిహీనే గ్రహగ్రస్తే చ వాచ్యవత్.' ఇతి నా - అపైతు అపగచ్ఛతు-ముఖం సందర్శయ-త్వన్ముఖానవలోకనజన్యస్య నయనజాడ్యస్య త్వన్ముఖావలోకనైకపరిహార్యత్వా దితి భావః. హే

ప్రియే మే శ్రోత్రయోః - పీయూషస్రుతిరమృతస్రావః-‘పీయూష మమృతం సుధే’ త్యమరః - తేన యత్ - సౌఖ్యం సుఖం-తత్ - తాదృశ మిత్యర్థః * స్వార్థే ష్యఞ్ - అస్తు భవతు - మధురాం ప్రియాం * ‘స్వాదు ప్రియౌ తు మధురౌ’ త్యమరః - వాచం - వ్యాహర ఉదీరయ - మౌనం పరుషభాషణాని చ విహాయ సరళయా వాచా కర్ణయోః సుఖం జనయే త్యర్థః, మే - తాపః కామజః సంతాపః - శామ్యతు శాన్తి ముపయాతు - దీర్ఘం చిరస్థాయినం - పూర్వం భూతో భూతపూర్వః * ‘భూతపూర్వే చరడ్’ ఇతి నిర్దేశా త్పూర్వశబ్దస్య పరనిపాతః - భూతపూర్వో న భవతీ త్యభూతపూర్వః - కదాఽపి ప్రాగేవం న జాత మిత్యర్థః - అత్యుత్కట మితి భావః - సఖీనాం - దోషా న్మృషాపవాదరూపాత్ - జాతస్తం - న తు విద్యమాన మదీయదోషప్రభవమితి భావః- రోషం కోప మచిరా చ్ఛీఘ్రం - త్యక్త్వా - శిశిరాం శీతలాం-‘సుషిమః శిశిరో జడః, తుషారః శీతలః శీతో హిమః స ప్తాన్యలిఙ్గకాః.’ ఇత్యమరః- దృష్టిం - శనైః పాతయ మన్దం ప్రసారయ - మయీతి శేషః - సఖీనా మనృతోక్తిభిః నిరపరాధే మ య్యేతాదృశో దీర్ఘరోషః కర్తుం నోచితః - తస్మాదుగ్రదృష్టి మపహాయ శిశిరయా సౌమ్యదృష్ట్యా తాపం నివర్తయే త్యర్థః; * సర్వత్ర ప్రార్థనాయాం లోట్. ఇహ సర్వత్ర పూర్వోత్తరవాక్యార్థయో ర్హేతుహేతుమద్భావాపన్నత్వాత్ వాక్యార్థహేతుకం * కావ్యలిఙ్గ మలంకారః; పీయూషస్తుతిసౌఖ్యమిత్యత్ర పీయూషస్తుతిసాధ్యసౌఖ్యస్య వాగ్వ్యాపారసాధ్యత్వాయోగాత్ తత్సదృశం సౌఖ్యమితి సాదృశ్యాక్షేపాత్ * నిదర్శనాలంకారభేదః; దీర్ఘమిత్యాదిరోషవిశేషణత్రయస్య తత్పరిగ్రహణాచిత్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరః; ప్రసాదశిశిరామితి దృష్టివిశేషణస్యాఽపి తాపనివర్తకసామర్థ్యాభిప్రాయగర్భత్వాత్ * పరికరః; ఏతేషామన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్ * సంసృష్టిః; ద్వితీయపరికరస్యోత్తరార్ధగకావ్యలిఙ్గం ప్రత్యఙ్గత్వాత్ తయోరుభయోః * సంకరః. * మానవిప్రలమ్భశృఙ్గారః.’ వాక్కృతం సఙ్గేచ్ఛారూపం *నర్మ. నాయికా*ఖణ్డితా. నాయకః*సఖీవచనస్య సత్యత్వే * ధృష్టః-అసత్యత్వే అనుకూలః. *సామాఖ్యః ప్రథమో మానాపనయనోపాయః; సామాద్యుపాయస్వరూపం సాహి

త్యచిన్తామణౌ ప్రదర్శితమ్ - 'సామ్నా భేదేన దానేన నత్యుపేక్షా రసాన్తరైః, మానాపనయనం తాసా ముపాయైః షడ్భిరాచరేత్. తత్ర చాటువచః సామ భేదస్తత్సఖ్యుపార్జనం, దానం వ్యాజేనభూషాదేః ప్రదానం పదయో ర్నతిః, త్ధైర్యాలమ్బ ఉపేక్షా స్యాద్రసోత్పాదోరసాన్తరమ్.' ఇతి.

మానమ్లానమనా మనాగపి న తం నాలోకతే వల్లభం
నిర్యాతే దయితే నిరన్తర మియం బాలా పరం తప్యతే,
ఆనీతే రమణే బలాత్ పరిజనై ర్మానం సమాలమ్బతే
ధత్తే కణ్ఠగతానసూన్ ప్రియతమే నిర్గన్తుకామే పునః. 25

అవ. ప్రణయకలహము కడుహెచ్చిన ప్రియుఁడు కనఁబడినపుడు పౌలయలుకను, కనఁబడనప్పుడు తాపమును బొందిన నాయికనుజూచి మనసున వగగూరిననాయికచెలి దానియవస్థను వేఱొక్కతెతోఁ జెప్పుచున్నది.

టీ. మాన...నాః-మాన = అలుకచేత, మ్లాన = సంతసముతగ్గిన, మనాః=మనస్సుగలిగిన, ఇయం-బాలా=ఈచిన్నది. (పదునాఱేండ్లలోపుగా వయస్సుగలది యగుటచేతనే తెలియక యింత యనర్థము దెచ్చుకొన్నదియని 'బాల' శబ్దాభిప్రాయము.) నతం=మ్రొక్కిన, వల్లభం = ప్రియుని, మనాగపి = ఇంచుకయైనను, నాలోకతే = చూడదు. దయితే = ప్రియుఁడు, నిర్యాతే = వెడలిపోఁగా, నిరన్తరం = విడువక, పరం=మిక్కిలి, తప్యతే= సంతాపమునొందుచున్నది. పరిజనైః=సేవకులచేత, చెలికత్తెలచేత, రమణే= ప్రియుఁడు, బలాత్=బలాత్కారముతో, ఆనీతే=దోడ్కొని రాఁబడినప్పుడు, మానం = ఊరకుండుటను, సమాలంబతే=పొందుచున్నది. ప్రియతమే= మనోవల్లభుఁడు, నిర్గన్తుకామే = పోవనుద్యుక్తుఁడుకాఁగా, పునః = మఱల, కణ్ఠగతాన్=కుత్తుకయందున్న,అసూన్=ప్రాణములను,ధత్తే=తాల్చియున్నది.

తా. ప్రియునిపైఁ బౌలయలుకగలిగిన ప్రియురాలు బేలయగుటచేఁ దెలివిలేక కాంతుఁడు వచ్చి వేఁడుకొన్నప్పుడు, అతని నించుకయైనను గన్నెత్తిచూడదు. నాయకుఁడు దీనిని బ్రతిమాలుటచే నుపయోగములేదని వెళ్లిపోఁగానే తీరని

తాపంబు పొందుచున్నది. దానియవస్థ చూడలేక చెలికత్తెలు నాయకుని బలాత్కారముగాఁ దోడితెచ్చినప్పుడు మఱల మాటలాడక మౌనమును దాల్చియున్నది. ప్రియుఁడు తిరస్కృతుఁడయ్యును దానేవచ్చి బ్రతిమాలియు, తాను బలుకరించియుఁ బలుకకయుండు నాయికయెదుట నుండనేల యని యసూయతోడ వెడలిపోవ నుపక్రమించినప్పుడు ప్రాణములను కుత్తుకఁ బెట్టికొనియున్నది. జీవితమునకు సంశయముగలిగినను, ఈ నాయిక మానమును విడువకయున్నది. ఆహా! దీని మొఱకుదనము నేమనవచ్చు నని నాయిక చెలి మఱొక్కతెతోఁ జెప్పినది.

నాయిక—మధ్య,ధీర, కలహాన్తరిత,నాయకుఁడు ధృష్టుఁడు.

ప్రవృద్ధే ప్రణయకలహే ప్రియే దృష్టే మానమ్ అదృష్టే తాపం చ భజమానాం నాయికామాలోక్య మనసి ఖిద్యమానా కాచిత్ తస్యాః సఖీ తదవస్థా మన్యస్యై కథయతి.—

మానేతి.—మానే - మ్లానం క్షీణహర్షం మనో యస్యాః సా తథోక్తా - ఇయం పురోవర్తినీ - బాలా అత్ర బాలాశబ్దేన కిఞ్చిదూనషోడశవర్షా మధ్యా వివక్షితా - న తు తదూనముగ్ధాచ - తస్యాః స్తోకనిష్ఫలమానత్వా దీదృగనల్పసఫలమాన శాలినీత్వాయోగాత్ - ముగ్ధాయాః స్తోకనిష్ఫలమానశాలినీత్వం సాహిత్యచిన్తామణౌ స్ఫుటీకృతమ్ - 'ముగ్ధోద్యద్యౌవనా మూఢా లజ్జావిజితమన్మథా, సఖీనాం పరతన్త్రా చ నిష్ఫలస్తోకమానభాక్.' ఇతి - అషోడశాబ్దా బాలేతి వ్యవహార స్తు కామశాస్త్రే ప్రదర్శితః - 'బాలా సా షోడశాబ్దాత్ తదుపరి తరుణీ త్రింశతో యావదూర్ధ్వం, ప్రౌఢా స్యాత్ పఞ్చపఞ్చాశదవధి పరతో వృద్ధతా మేతినారీ.' ఇతి-నతం ప్రణతం-*నత్యాఖ్యమానాపనయనోపాయానుష్ఠానతత్పర మిత్యర్థః - వల్లభం ప్రియం - మనాగీషదపి-* 'కిఞ్చి న్మనాగల్పమపీ'త్యమరః-నాలోకతే నపశ్యతి - అనునయస్యాదౌ మన్యూద్రేకహేతుత్వాదిత్యర్థః; దయితే ప్రియే - నిర్యాతే నిర్గతే - ఉపేక్షా మన్తరేణ నేయ ముపాయాన్తరేణ సాధ్యేతి నిశ్చయాదుపేక్ష్యగతే సతీతి యావత్ నిర్గతమన్తర మవధి ర్యస్మిన్-

కర్మణి త ద్వృథా భవతి తథా నిరన్తరం సంతత మిత్యర్థః-'అన్తరం వివరాన్తర్ధి భేదే ష్వవధి రన్ధ్రయోః, అవకాశావసరయో స్తాదర్థ్యానర్థయోరపి.' ఇతి నా.-పర మత్యన్తం - తప్యతే - అవధీరితోఽపి స్వయ మే వాగత్యానునయన్ ప్రియః కి మితి మయోపేక్షిత ఇతి పశ్చాత్తాపం భజత ఇత్యర్థః; రమణే కాన్తే పరిజనై ర్నాయికా సంబన్ధిభిః - యద్వా సఖీదాస్యాదిభిః - యద్వా పీఠమర్దాదిభిః నాయకస్యైవ నర్మసచివైః - * పీఠమర్దాదీనాం స్వరూపం సాహిత్యచిన్తామణౌ కథితమ్-'తత్సహాయాః పీఠమర్ద విట చేట విదూషకాః, పీఠమర్దః సమీపస్థః కార్యాలోచనకోవిదః. కామశాస్త్రరహస్యానా ముపదేష్టా విటః స్మృతః, చేటః సంధాననిపుణో హాస్యకారీ విదూషకః.' ఇతి - బలా దానీతే బలాత్కారే ణాగమితే సతి - మానం - సమాలమ్బతే ఆశ్రయతే; వియోగితా ప్రకర్షేణ మన్దవేగతామాపన్నస్యాపి కోపస్య సాపరాధ ప్రియముఖ దర్శనవశాత్ కిఞ్చిత్ పునరుల్లసితత్వాదితి భావః; ప్రియతమే పునః నిర్గన్తుం కామోఽభిలాషో యస్య తస్మిన్ - భాషితాఽపి నభాషతే కి మత్ర వృథావస్థానేన ఇతి సాసూయం నిర్యాతు ముద్యుక్తే సతీత్యర్థః-కణ్ఠగతాన్ అసూన్ ప్రాణాన్ * 'పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణా' ఇ త్యమరః - ధత్తే పునర్వియోగ ప్రసక్త్యా విజృమ్భమాణేన దుస్సహతాపేన కణ్ఠగతప్రాణా భవతీత్యర్థః - జీవితసంశయే ప్రసక్తేపి మానం న ముఞ్చత్యహో కియ దస్యా మౌర్ఖ్య మితి భావః. నాయకనిర్గమసన్నాహమాత్రేణ నాయికాయాః ప్రాణసంకట ప్రసక్తే రుపవర్ణనాదుపేక్షారూప పఞ్చమోపాయప్రయుక్తం మానస్యాల్పావశిష్టత్వం వ్యజ్యతే. * స్వభావోక్తిః; కర్తృకారకస్య క్రమికానేక క్రియాన్వయత్వాత్ * కారక దీపకాలంకారః; లక్షణం తూక్తమ్. * మానవిప్రలమ్భ శృఙ్గారః. నాయికా మధ్యాధీరా * కలహాన్తరితా చ - 'కోపాత్ కాన్తం పరానుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితా, కలహాన్తరితా నామ సూరిభిః పరికీర్తితా.' నాయకో * ధృష్టః.

కర్ణారుస్తుద మేవ కోకిలరుతం తస్యాః శ్రుతే భాషితే
చన్ద్రో లోకరుచి స్తదాననరుచేః ప్రాగేవ సందర్శనాత్,
చక్షుర్మీలన మేవ తన్నయనయో రగ్రే మృగీణాం వరం
హైమీ వల్ల్యపి తావదేవ లలితా యావన్న సా లక్ష్యతే.

అవ. ఒకానొక సాటిలేని రూపలావణ్యములు గలుగు జవరాలిని జూచి, మోహమందిన యొక కాముకుఁడు చపలచిత్తుఁడై, తన వేడుక చెలికాని యెదుటఁ జపలతను గలిగించిన నాయికనుగూర్చి వర్ణించుచున్నాఁడు:—

టీ. తస్యాః = నేను జూచిన ఆసొగసుకత్తె యొక్క, భాషితే=మాట, శ్రుతే=వినఁగా, కోకిలరుతం = కోకిలయొక్క కూఁత, కర్ణ అరుస్తుదమేవ= చెవులకు బాధ గలిగించునదియే, భవతి=అగుచున్నది. చన్ద్రే=చంద్రునియందు, లోకరుచిః-లోక = జనులయొక్క, రుచిః = కోరిక, తదా... చేః-తత్ = ఆచెలువయొక్క, ముఖ=మోముయొక్క, రుచేః=కాంతియొక్క, సందర్శనాత్ = చూచుటకంటె, ప్రాక్ ఏవ=ముందే, వర్తతే = ఉన్నది. (ఆప్రియయొక్క ముఖమును జూచినపిదపఁ జంద్రునియందు నిస్సారత్వబుద్ధి పుట్టుచున్నది.) తత్ నయనయోః = ఆచెలి కన్నులయొక్క, అగ్రే = ముందట' మృగీణాం = లేళ్లకు, చక్షుర్మీలనమేవ = కన్నులు మూసికొనుటయే, వరం= మేలు, యావత్=ఎంతవఱకు, సా = ఆకాంత, నలక్ష్యతే = అగపడదో, తావత్ ఏవ=అంతవఱకే, హైమీ=బంగారపు, వల్లీ=తీఁగ, లలితా = సొగసుదిగా, లక్ష్యతే = కనఁబడుచున్నది.

తా. ఆజవరాలియొక్క పలుకులు కోకిలకూఁతకంటె నింపులనియు, చంద్రునికంటె దానిమోము అందమనియు, లేళ్ల కన్నులకంటె దానికన్నులు సొగసువనియు, దానిమేను బంగారు తీఁగకంటె మెఱయునది యనియు భావము.

నాయిక పరకీయ. అయోగవిప్రలంబ శృంగారము.

నిస్తులరూప విభ్రమాది శాలినీం కాఞ్చిత్ తరుణీం విలోక్య తరళచిత్తతాం ప్రాప్తః కామీ నర్మసచివస్యాగ్రే తాం మనస్తారళ్యకారణీం వర్ణయతి.—

కర్ణేతి.—తస్యాః మయా విలోకితాయాః సున్దర్యాః - భాషితే వచసి-శ్రుతే సతి - కోకిలరుతం - కర్ణయోః - అరున్తుదమేవ అతిపీడాకరమేవ-భవతీతి శేషః - తదుక్తశ్రవణానన్తర మత్యన్తం బాధత ఇత్యర్థః- న తు మనాగపి ప్రాగివ శ్రుతిసుభగతాం ప్రతిపద్యత ఇత్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేన కణ్ఠస్వరస్య సర్వాతిశాయిమాధుర్యశాలిత్వం ద్యోత్యతే,

*'అరున్తుద స్తు మర్మస్పృగి' త్యమరః; తథా, చన్ద్రే - లోకరుచిర్జనానా మభిలాషః - 'రుచి స్తు కిరణే కాన్తా వభిషఙ్గాభిలాషయోః' ఇత్యమరః - తదాననరుచే స్తన్ముఖకాన్తేః - సందర్శనాత్ - ప్రాక్ పూర్వ మేవ వర్తత ఇతి శేషః - తదాననరుచిసందర్శనానన్తరం తు నివర్తతే నిస్సారత్వబుద్ధి రుదయతీత్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేన తదాననస్య చన్ద్రాదప్యధికలోకోత్తరసౌన్దర్యశాలిత్వం ద్యోత్యతే; తథా, తన్నయనయో స్తస్యాః నేత్రయోరత్ర మృగీణాం కురఙ్గాఙ్గనానాం-చక్షుర్మీలనం నిజనేత్రాణాం పక్ష్మభిః ప్రచ్ఛాదన మేవ వరం మనాక్ప్రియం-తత్కాలప్రసజ్యమాన లాఘవపరిహారేణ ప్రాక్సిద్ధగౌరవపరిత్రాణసంభవాదితి భావః - చక్షూంషి సమ్యుజ్నిమీల్య తద్విక్రమప్రకాశనే తు పూర్వగౌరవహానిర్నస్యాత్-ఉత్కృష్టసన్నిధౌ రమ్యాణా మప్యరమ్యత్వే నాభాసమానత్వా దిత్యేవకారాభిప్రాయః-ఏతేన తన్నయనయో స్సకలహరిణాఙ్గనానయన దుర్లభవిస్తారతారళ్యాదిగుణ సంపన్నత్వం ద్యోత్యతే; సా సున్దరీ-యావత్ - న లక్ష్యతే నదృష్టివిషయీక్రియతే-తావ దేవ - హైమీ వల్లీ హిరణ్మయీ లతా-అపి కిముతాన్య దితి భావః - లలితా మనోరమా - గుణాద్భుతవస్త్వనుభవస్యాన్యత్రారుచేర్మూలత్వా దిత్యేవకారాభిప్రాయః - ఏతేన కనకప్రభాతిశాయినీ తదఙ్గద్యుతిరితి ద్యోత్యతే. అత్ర కోకిలరుతకర్ణారున్తుదభావాదిరూపాప్రస్తుతకారణప్రతీతేః * అప్రస్తుతప్రశంసాభేదః; ఉపమానభూతకోకిలరుతాద్యపేక్షయా నాయికావాగాదిరూపాణా ముపమేయానా మాధిక్యస్య వర్ణనాత్ * వ్యతిరేకశ్చ; తౌ చ కోకిలరుతాదీనాం కర్ణారున్తుదత్వాద్యసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధకల్పనరూపయా * అతిశయోక్త్యానుగృహీతావితి తస్యా స్తయో శ్చాఙ్గాఙ్గిభావేన * సంకరః; వ్యతిరేకాప్రస్తుతప్రశంసయోస్తు ఏకమేవ వాక్యార్థమాశ్రిత్య సహోత్థానా దేకవాచకానుప్రవేశ * సంకరః. * అయోగవిప్రలమ్భశృఙ్గారః; నాయికా * పరకీయా.

సంపూర్ణము.

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారిచే
శ్రీ 'రామ' ప్రెస్సున ముద్రితము.—1937.—750.